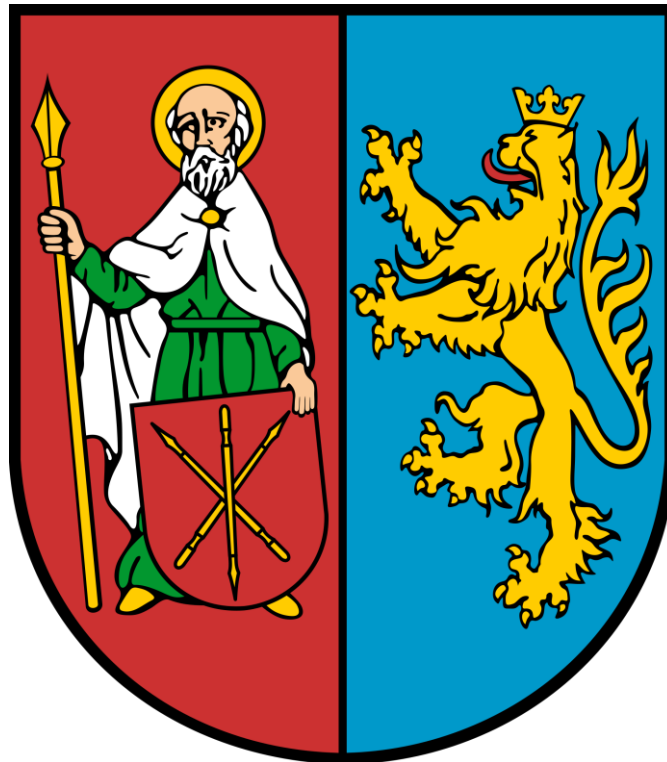

Załącznik do Uchwały nr VIII/85/2019
Z dnia 26 czerwca 2019 roku

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU ZAMOJSKIEGO NA LATA 2019 - 2022

OPRACOWANIE:
Jakub Danielski
gez.wroclaw@gmail.com

MARZEC 2019

Spis treści

1. Wstęp.....	3
2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania formalno - prawne ochrony i opieki nad zabytkami	5
3.1. Międzynarodowe uwarunkowania prawne ochrony dziedzictwa kulturowego	5
3.2. Wewnętrzne uwarunkowania prawne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	13
4.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	16
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	23
5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu.....	23
5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	26
5.2.1. Charakterystyka powiatu.....	26
5.2.2. Zarys historii obszaru powiatu.....	26
5.3. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla Powiatu Zamojskiego.....	28
5.3.1. Dziedzictwo niematerialne	41
5.4. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony.....	43
5.4.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków.....	44
5.4.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków ruchomych na terenie powiatu.....	53
5.5. Zabytki archeologiczne	56
5.6. Gminne ewidencje zabytków i Gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu	57
6. Analiza SWOT.....	59
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami.....	62
8. Instrumentarium realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami	66
9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami	67
9.1. Dotacje.....	68
9.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.....	72
9.3. Środki europejskie	73
10. Realizacja i finansowanie przez Powiat Zamojski zadań z zakresu ochrony zabytków	77
11. Bibliografia.....	80
12. Spis tabel.....	80

1. Wstęp

Przedmiotem Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Zamojskiego (POnZ) jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w ramach powiatu. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067) oraz z wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. POnZ sporządzany jest przez Starostę, następnie po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Powiatu. POnZ ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Lubelskiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast co 2 lata Starosta przedstawia Radzie Powiatu sprawozdanie z wykonania określonych w nim zadań.

Niniejsze opracowanie stanowi kontynuację Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Zamojskiego na lata 2015 - 2018, który został przyjęty uchwałą nr VIII/61/2015 przez Radę Powiatu w Zamościu dnia 25 listopada 2015 r. POnZ został zaktualizowany w zakresie potencjału dziedzictwa kulturowego i źródeł finansowania oraz dostosowany do zmieniających się realiów dotyczących opieki nad zabytkami w części analizy SWOT, celów i działań.

POnZ, jako dokument strategiczny, ma na celu ukierunkować i zoptymalizować działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, a w szczególności zabytków nieruchomych i ruchomych, jako elementów o kluczowym znaczeniu dla popularyzacji historii i kultury regionu, ustosunkować się do zachodzących zmian funkcji, jaką aktualnie może pełnić zabytek, zaznaczyć działania w zakresie przemiany świadomości społeczeństwa w kwestii ochrony zabytków i wyznaczeniu dziedzictwu istotnej funkcji w życiu zbiorowym, wspierając kreatywność mieszkańców regionu w zakresie promocji folkloru, sztuki ludowej, rzemiosła artystycznego, rozwoju inicjatyw lokalnych w dziedzinie ochrony materialnego jak i niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

POnZ stanowi podwaliny do współpracy z samorządami gmin, właścicielami zabytków i wojewódzkim konserwatorem zabytków. Nakreślona polityka Powiatu w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami nie ingeruje w kompetencje gmin oraz właścicieli zabytków. Zakres działania powiatu względem dziedzictwa kulturowego określa ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t. j. Dz. U. 2018 r. 995 ze zm.), która w art. 4 wskazuje powiat jako jednostkę wykonującą określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie m. in. kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

2. Podstawa prawna opracowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania POnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorzady wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, na okres czterech lat Programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych, służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem opieka nad zabytkami ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, którzy tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym (o planowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ponadto, ustawa dookreśla zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy, wyznacza cele opracowania POnZ, w szczególności są to:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania formalno - prawne ochrony i opieki nad zabytkami

Regulacje prawne w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami - międzynarodowe konwencje dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego, ochrony i konserwacji zabytków oraz ochrony stanowisk archeologicznych, krajowe akty prawne, krajowe i wojewódzkie dokumenty strategiczne oraz podział kompetencji w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce.

3.1. Międzynarodowe uwarunkowania prawne ochrony dziedzictwa kulturowego

Uregulowania międzynarodowe znaczących dla społeczności zagadnień dziedzictwa kulturowego znalazły swoje odbicie w przyjmowanych konwencjach i rezolucjach jeszcze przed powstaniem Unii Europejskiej i jej administracji. Przykładem są (ratyfikowane przez Polskę):

- **Konwencja o ochronie dóbr kultury w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym oraz Protokół o ochronie dóbr** (UNESCO, Haga, 1954 r.; Dz.U. z 1957 r., 57.46.212) została ratyfikowana przez Polskę w 1956 r.
- **II Protokół do konwencji haskiej** z 1954 r. sporządzony w Hadze 26 marca 1999 r. (Dz. U. z 2012 r., poz. 248).
- **Konwencja dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury** (UNESCO, Paryż 1970 r.; Dz.U. z 1974 r., Nr 20, poz. 106) została ratyfikowana przez Polskę w 1974 r.
- **Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego** (UNESCO, Paryż 1972 r., Dz.U. z 1976 r., Nr 32, poz. 190) ratyfikowana przez Polskę w 1976 r.
- **Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego** (UNESCO, 2003 r.; Dz.U. z 2011 r., Nr 172, poz. 1018) przyjęta w 2003 r., ratyfikowana przez Polskę w 2011 r.
- **Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego** (UNESCO, Paryż 2005 r.; Dz. U. z 2007 r., Nr 215, poz. 1585) ratyfikowana przez Polskę w 2007 r.

Konwencje i dokumenty dotyczące ochrony i konserwacji zabytków:

- Karta ateńska,
- Karta wenecka,
- Karta florencka,
- Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy.

Konwencje i dokumenty dotyczące ochrony stanowisk archeologicznych:

- Karta lozańska,
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego - konwencja maltańska,
- Europejska konwencja krajobrazowa,
- Karta ochrony dziedzictwa cyfrowego.

3.2. Wewnętrzne uwarunkowania prawne ochrony dziedzictwa kulturowego

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie ochrony określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła starą ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

- **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. - Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 ze zm.) w przepisach:

- **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

- **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju oraz (...) udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

- **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

- **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2067), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

- **Art. 3:** który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek, jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

- **Art. 4:** objaśnia, że ochrona zabytków polega na podejmowaniu w szczególności przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich

zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

- **Art. 5:** określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkami sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza i polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz o jego znaczeniu dla historii kultury”.

- **Art. 6:** klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

- **Art 7:** określa formy ochrony zabytków:

1) wpis do rejestru zabytków.

1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;

2) uznanie za pomnik historii;

3) utworzenie parku kulturowego;

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

- **Art. 16 ust. 1:** „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

- **Art. 17:** określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego, dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej, zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych, umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1, składowania lub magazynowania odpadów, zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury.

- **Art. 18:** „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;

3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

- **Art. 19:** wskazuje, że „1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia, 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, 3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności: 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

- **Art. 20:** mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego wojewódzkich i miejscowych z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

- **Art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

- **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru; 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków; 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

- **Art. 89:** wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym** (t. j. Dz. U. 2018 r. 995 ze zm.), w której zostały określone zadania publiczne powiatu o charakterze ponadgminnym. Art. 4 ust. 1, punkt 7 nakłada na powiat zadania w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym:

• **Ustawa z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw** (Dz. U. 2018 r. poz. 10).

• **Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1945). Ustawa określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa, mówi także, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

• **Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1202 ze zm.). Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, między innymi o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

• **Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 799 ze zm.), która mówi między innymi o tym, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych.

• **Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1614), której przepisy określają między innymi kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew, na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.

• **Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 121 ze zm.). W rozumieniu ustawy, celem publicznym jest między innymi: opieka nad nieruchomościami, stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa między innymi postępowanie wobec nieruchomości objętych prawną ochroną konserwatorską.

• **Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1983 ze zm.). Ustawa mówi, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1 ust. 1). Mecenatek nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. (art. 1 ust. 2). Mecenatek nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4). Art. 2 ustawy wymienia

formy organizacyjne działalności kulturalnej, wśród których znajdują się obok teatrów, oper, operetek, filharmonii, orkiestr, kin, muzeów, bibliotek, domów kultury, ognisk artystycznych, galerii sztuki - ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury. Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9 ust. 1, 2). Instytucje kultury, a zwłaszcza muzea, jednostki organizacyjne mające na celu opiekę nad zabytkami, ośrodki badań i dokumentacji, biura wystaw artystycznych, galerie i centra sztuki, Filmoteka Narodowa, biblioteki, domy i ośrodki kultury, świetlice i kluby, ogniska artystyczne, domy pracy twórczej - prowadzą w szczególności działalność w zakresie upowszechniania kultury. Do podstawowych zadań tych instytucji należy między innymi sprawowanie opieki nad zabytkami.

- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 450 ze zm.). W ramach ustawy, gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (między innymi stowarzyszenia).
- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, tzw. Ustawa Krajobrazowa** (t. j. Dz. U. z 2015 r. poz. 774 ze zm.). Ustawa definiuje pojęcie reklamy, szyldu, krajobrazu, krajobrazu kulturowego, krajobrazu priorytetowego. Nakłada też m.in. obowiązek sporządzania przez samorząd wojewódzki audytu krajobrazowego, w którym mają być zdefiniowane obszary krajobrazów priorytetowych, gdzie sejmik województwa ma mieć możliwość ustalania norm dotyczących wysokości, kształtu budynków i ewentualnego stosowania materiałów miejscowych lub tradycyjnej architektury. Ustawa wprowadza kary za nielegalne reklamy. Ponadto daje samorządom możliwość uchwalenia lokalnego kodeksu reklamowego, w którym określone zostaną zasady sytuowania m.in. nośników reklam.
- **Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (Dz. U. z 2018 r. poz. 1609).
- **Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenie rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (Dz. U. z 2011 r. nr 113 poz. 661).
- **Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2017 r. poz. 1674).

- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. nr 124, poz. 1304), które określa tryb składania wniosków o przyznanie odznaki, wzór i wymiary tej odznaki oraz sposób jej wręczania i noszenia.
- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. nr 212, poz. 2153).
- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. nr 30, poz. 259).
- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków i przedmiotów o cechach zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. nr 89, poz. 510).
- **Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków, znajdujących się w muzeach i bibliotekach, zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 720 ze zm.). Określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Według przepisów ustawy „Muzeum jest jednostką organizacyjną nie nastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie kontaktu ze zbiorami” (art. 1).
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 574 ze zm.) mówi, iż biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe, służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

- **Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach** (t. j. Dz. U. z 2018 r. poz. 217 ze zm.).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

POnZ jest zgodny z założeniami polityki państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Dokumenty, do których odwołuje się POnZ połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym. Są to różnego rodzaju strategie, studia i programy, które dotyczą problematyki ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego.

POnZ zbieżny jest ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w następujących dokumentach:

• Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami

Obecnie przygotowany jest projekt Krajowego programu na lata 2018 - 2021. Obowiązujące dotychczasowe programy zakończyły się w dniu 31 grudnia 2017 r.

Głównym celem projektu Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 2018 - 2021 jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami, który w okresie 4 lat realizowany będzie we współpracy z państwowymi instytucjami kultury i organami administracji publicznej poprzez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania, tj.:

Cel szczegółowy 1: „Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego”, podzielony na kierunki działania:

1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym;
2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym;

Cel szczegółowy 2: „Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami”, podzielony na kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami;
2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego;

Cel szczegółowy 3: „Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa”, podzielony na kierunki działania:

1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa i jego wartości;
2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

• Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2013 wraz z Uzupełnieniem na lata 2004 - 2020

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2013, przyjęta przez Radę Ministrów 21 września 2004 r., rozwinięta w 2005 r., poprzez przygotowane przez Ministerstwo Kultury uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020, jest podstawowym dokumentem rządowym, w którym w oparciu o rzetelną analizę podjęto próbę określenia zasad polityki kulturalnej państwa w warunkach rynkowych. Stanowi ona podstawę do dalszych systemowych rozwiązań w dziedzinie kultury. Misją tej strategii jest „zrównoważony rozwój kultury, jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”.

Uznając kulturę za jeden z podstawowych czynników rozwoju regionów zapisano w strategii następujące priorytety:

- wzrost efektywności zarządzania kulturą,

- wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury,
- wzrost uczestnictwa i wyrównanie szans w dostępie do szkolnictwa artystycznego, dóbr i usług kultury,
- poprawa warunków działalności artystycznej,
- efektywna promocja twórczości,
- zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków,
- zmniejszenie luki cywilizacyjnej przez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury.

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020 wprowadza programy operacyjne służące realizacji strategii. Jednym z nich jest Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”.

W programie wyróżnione zostały dwa komplementarne priorytety:

- rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych. Podstawowym celem priorytetu jest poprawa stanu zachowania zabytków, kompleksowa ich rewaloryzacja, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę,
- zadania związane z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupami starodruków i archiwaliów, konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

• **Strategia na rzecz Odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)**

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) (SOR) została przyjęta uchwałą nr 8 przez Radę Ministrów dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej uchwałą Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa. W jednolitym systemie programowym przedstawia cele do realizacji w horyzoncie roku 2020 i 2030, określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Głównym celem SOR jest tworzenie warunków dla wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym wzroście spójności w wymiarze społecznym, ekonomicznym, środowiskowym i terytorialnym.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1). Obszar e-państwo - kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji - orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej - kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów

ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć, jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2). Kapitał ludzki i społeczny - kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2020 r.:

- Wzmacnianie potencjału instytucji kultury o szczególnym znaczeniu - wspieranie instytucji kultury, których wieloletnia działalność i tradycja mają szczególne znaczenie dla celów polityki państwa w obszarze kultury i których dorobek jest ważnym elementem budowania tożsamości kulturowej Polaków oraz narzędziem promocji Polski w świecie.

- Wypracowanie systemu wspierania rozwoju sektorów kreatywnych - stworzenie warunków dla rozwoju sektorów kreatywnych w Polsce, które wpłyną na rozwój całego ekosystemu wspierania kultury.

Działania do 2030 r.:

- Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego - wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

- Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020

Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020 została przyjęta uchwałą nr 104 przez Radę Ministrów z dnia 18 czerwca 2013 r. Jest jedną z dziewięciu tzw. strategii zintegrowanych, służących wdrożeniu SRK 2020. Jako cel główny wskazano w niej wzmocnienie udziału kapitału społecznego w rozwoju społeczno - gospodarczym Polski, w którego ramach określono cztery cele szczegółowe. W kontekście ochrony zabytków i opieki nad nimi wskazać można czwarty z celów „Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego”, a zwłaszcza jego priorytet 4.1. „Wzmocnienie roli kultury w budowaniu spójności społecznej”. Wytyczone tutaj kierunki działań to:

4.1.1. Tworzenie warunków wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym.

4.1.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz krajobrazu.

4.1.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.

Walory i potencjał tkwiący w dziedzictwie kulturowym są postrzegane w strategii, jako „kluczowy element potencjału kulturowego”, a tym samym jedna z „szans rozwojowych dla całego społeczeństwa”. W strategii podnosi się także kwestię znaczenia aktywnej partycypacji społecznej w ochronie zabytków i opiece nad nimi.

• **Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030**

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030 została przyjęta uchwałą nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie. Koncepcja ta kładzie szczególny nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Koncepcja formułuje także zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa, w tym powodziowego. W znacznie większym stopniu niż dotychczas uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej.

Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu,
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym,
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich,
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów przemysłowych, pokolejowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

4.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Przy sporządzaniu POnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu wynikające z dokumentów na poziomie wojewódzkim: Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020 (z perspektywą do 2030 r.), Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego, Koncepcja programowo - przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim, Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego, Koncepcja Programowo - Przestrzenna Rozwoju Turystyki i Rekreacji w Województwie Lubelskim.

POnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi w wojewódzkich dokumentach programowych oraz z dokumentami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej powiatu:

• **Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020 (z perspektywą do 2030 r.)**

Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020 (z perspektywą do 2030 r.) została przyjęta 24 czerwca 2013 r. w czasie XXXIV sesji Sejmiku Województwa Lubelskiego. Dokument ten stanowi aktualizację Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2006 - 2020 przyjętej uchwałą nr XXXI/545/09 przez Sejmik Województwa Lubelskiego dnia 27 kwietnia 2009 r.

Jest to najważniejszy dokument, który wyznacza kluczowe długoterminowe cele i kierunki rozwoju, wizję województwa lubelskiego.

Działania związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami w sposób bezpośredni zaprogramowano w Osi Priorytetowej - VII Kultura, Turystyka i Współpraca Międzyregionalna. Celem tego priorytetu jest zwiększenie udziału sektorów kultury i turystyki w gospodarce województwa lubelskiego oraz wzmocnienie powiązań międzynarodowych regionu. Aby osiągnąć założone cele przyjęto następujące kierunki działań:

- Zwiększenie dostępności do dóbr kultury i infrastruktury turystycznej;
- Wypromowanie wizerunku Lubelszczyzny jako regionu o dużej atrakcyjności kulturalnej i turystycznej;
- Stworzenie efektywnych powiązań partnerskich w ramach współpracy międzyregionalnej.

Przewiduje się również następujące formy wsparcia:

- Wsparcie projektów poprawiających dostępność do obiektów i dóbr kultury oraz miejsc atrakcyjnych turystycznie, a także służących rozwojowi aktywnych form turystyki;
- Dotacje na przystosowanie zabytków do potrzeb turystyki i kultury oraz rozwijanie i wspieranie infrastruktury kultury o znaczeniu lokalnym, regionalnym oraz ponadregionalnym;
- Wsparcie finansowe projektów polegających na łączeniu funkcji turystycznych z rekreacyjnymi, edukacyjnymi, ekologicznymi i kulturalnymi;
- Finansowanie tworzenia i rozwijania kompleksowego systemu informacji i promocji turystycznej i kulturalnej;
- Wsparcie tworzenia efektywnych powiązań międzyregionalnych w układzie bilateralnym i sieciowym w różnych obszarach życia społecznego i gospodarczego.

Walory krajobrazowe oraz dziedzictwo historyczne regionu stwarzają pewien potencjał turystyczny, który może być wykorzystany dla rozwoju niektórych układów lokalnych województwa lubelskiego. Na terenie województwa znajdują się obszary turystyczne cenione przede wszystkim w kraju. Na kulturowe zasoby województwa lubelskiego o turystycznym znaczeniu składa się kilka najwyższej klasy zabytków, wiele obiektów o wysokich walorach architektonicznych oraz dziedzictwo wielokulturowości. Jest to potencjał nie do końca „odkryty” turystycznie, w czym należy upatrywać szans na zwiększenie liczby odwiedzających.

W obszarze kultury wskazano, że istotnym potencjałem województwa lubelskiego są jego wielokulturowe tradycje, nie w pełni wykorzystywane dla pobudzania poczucia tożsamości regionalnej. Lubelskie to także miejsce dotknięte zbrodniami totalitaryzmu XX w. Podmioty działające w dziedzinie kultury mają duży wpływ edukacyjny, a także w oparciu o swoją bazę materialną i kadrową stwarzają możliwości nowych działań.

• **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego**

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa lubelskiego został przyjęty uchwałą nr XI/162/2015 przez Sejmik Województwa Lubelskiego z dnia 30 października 2015 r. Jest to dokument o charakterze długoterminowym i określa zasady i kierunki kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej województwa.

Jako jeden z uwarunkowań wewnętrznych rozwoju zagospodarowania wskazano środowisko kulturowe. Na potencjał kulturowy województwa składają się: zabytkowe zasoby urbanistyczne i ruralistyczne, unikalne zabytkowe obiekty architektury sakralnej i świeckiej, zespoły pałacowo -

ogrodowe i dworskie, zabytki techniki i militarne, cmentarze różnych wyznań, miejsca kultu religijnego oraz stanowiska archeologiczne.

Jednym z wyzwań rozwojowych województwa lubelskiego jest poprawa ładu przestrzennego i harmonizacja zagospodarowania z walorami dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Dzięki odpowiedniej ochronie i promocji wzrośnie rozpoznawalność i atrakcyjność województwa lubelskiego. Zakłada się, że zarządzenie krajobrazem oparte będzie o zasady komplementarności aspektów środowiskowych, historyczno -konserwatorskich oraz estetycznych. Działania ochronne dotyczyć będą objęcie ochroną prawną krajobrazów przyrodniczych i kulturowych, w tym układów urbanistycznych i ruralistycznych.

Celem wiodącym jest zrównoważony rozwój przestrzenny regionu prowadzący do podniesienia konkurencyjności województwa i poprawy warunków życia. W sferze zagospodarowania przestrzennego środowiska kulturowego jako cel główny wyznaczono wzmacnianie tożsamości kulturowej regionu przez ochronę i pielęgnację zasobów kulturowych oraz ich wzbogacanie walorami współczesnymi. Dla powyższego celu określono cele szczegółowe:

- identyfikacja, zachowanie i ochrona zasobów dziedzictwa kulturowego oraz różnorodności krajobrazu kulturowego;
- zachowanie przed zatarciem specyfiki kulturowej ukształtowanych historycznie struktur przestrzennych;
- zachowanie i wzbogacenie zasobów dóbr kultury współczesnej;
- rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego.

W zakresie środowiska kulturowego Plan określa kierunki i działania mające na celu ochronę dziedzictwa kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej. Wskazuje przestrzenne warunki realizacji regionalnej polityki rozwoju oraz rekomendacje dla podmiotów realizujących politykę przestrzenną w regionie.

Kierunki i działania dla obszaru dziedzictwa kulturowego:

Kierunek: Ochrona obiektów dziedzictwa kulturowego o znaczeniu światowym, europejskim i krajowym.

Działania:

- 1.1. Wykorzystywanie obiektów i kształtowanie zagospodarowanych przestrzeni kulturowych odpowiednio do ich statusu (światowego, europejskiego, krajowego);
- 1.2. Włączenie obiektów o wysokich wartościach kulturowych w systemie ochrony światowego i krajowego dziedzictwa.

Kierunek: Ochrona i opieki nad zabytkami nieruchomymi.

Działania:

- 2.1. Rewaloryzacja oraz rewitalizacja układów urbanistycznych, ruralistycznych i przestrzennych;
- 2.2. Rewaloryzacja obiektów i zespołów zabytkowych;
- 2.3. Ochrona przed zabudową i eksponowanie miejsc pamięci narodowej, w tym wydarzeń i walk historycznych;
- 2.4. Uczytelnienie relikwów zabytków archeologicznych.

Kierunek: Ochrona zabytkowego krajobrazu kulturowego.

Działania:

- 3.1. Wspieranie tworzenia parków kulturowych;

- 3.2. Zachowanie i konserwacja zieleni komponowanej;
- 3.3. Ochrona panoram w celu zachowania historycznych sylwet obiektów i zespołów urbanistycznych;
- 3.4. Ochrona zagrożonych zanikiem tożsamości historycznie ukształtowanych krajobrazów rolniczych;
- 3.5. Ochrona i odtwarzanie historycznych przestrzeni publicznych o potencjale kulturowym;
- 3.6. Tworzenie szlaków turystycznych.

Kierunek: Ochrona dóbr kultury współczesnej.

Działania:

- 4.1. Ochrona przed deformacją układów urbanistycznych;
- 4.2. Ochrona przed zmianą formy i kompozycji architektonicznej obiektów;
- 4.3. Ochrona i rewitalizacja przestrzeni publicznych o potencjale kulturowym.

• **Koncepcja programowo - przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim**

Koncepcja programowo - przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim została przyjęta uchwałą nr CLXVIII/1984/08 przez Zarząd Województwa Lubelskiego dnia 7 października 2008 r. Koncepcja ta ustanawia główne cele i kierunki rozwoju sektora turystyki i rekreacji, syntezę diagnozy uwarunkowań rozwoju turystyki, identyfikację głównych rodzajów produktu turystycznego, waloryzację przestrzeni turystycznej województwa oraz źródła finansowania rozwoju turystyki. Wskazuje na rolę administracji publicznej oraz innych podmiotów w zakresie wsparcia rozwoju produktów turystycznych. Pokazuje główne potrzeby inwestycyjne na rzecz poprawy jakości przestrzeni turystycznej, zalecenie do planów zagospodarowania przestrzennego i wskaźniki monitorowania realizacji programu.

Do czynników atrakcyjności turystycznej wskazanych obszarów i rejonów zaliczono między innymi: występowanie zespołów i obiektów zabytkowych o wysokich walorach dziedzictwa kulturowego oraz sanktuariów, o walory przyrodnicze i krajobrazowe, walory kulturowe, sposoby udostępniania walorów turystycznych obszarów.

Główne kierunki rozwoju sektora turystycznego to m.in.: turystyka krajoznawcza - indywidualna i zorganizowana (wycieczkowa) wykorzystująca dziedzictwo kulturowe, oparte o ekspozycję zabytków oraz bogatą i barwną historię regionu; turystyka promocyjna - związana z walorami turystycznymi lubelskiej wsi, z obyczajami czy twórczością ludową, walorami etnograficznymi, folklorem.

Cel nadrzędny koncepcji zdefiniowano jako: Podniesienie konkurencyjności i atrakcyjności turystycznej województwa, zwiększenie ruchu turystycznego przy jednoczesnym zachowaniu walorów kulturowych i przyrodniczych regionu.

Dla realizacji celu nadrzędnego określono następujące priorytety, cele operacyjne i kierunki działań:

Priorytet 2. Kształtowanie walorów turystycznych województwa.

Cel operacyjny 2.1. Podnoszenie atrakcyjności poprzez ochronę, ekspozycję zasobów kulturowych i przyrodniczych: ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazowej; ochrona kulturowa, wzbogacenie kulturowe regionu (między innymi ochrona i rewaloryzacja, a także podniesienie ekspozycyjności wszystkich zabytkowych zespołów architektonicznych obiektów drewnianych i murowanych oraz zespołów urbanistycznych);

Priorytet 3. Rozwój infrastruktury turystycznej i usług turystycznych.

Cel operacyjny 3.3. Wsparcie rozwoju infrastruktury uzupełniającej: dostosowanie istniejących placówek kultury do potrzeb ruchu turystycznego i ich szersze udostępnienie dla turystów.

• **Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego**

Program Rozwoju i Rewitalizacji Miast dla Województwa Lubelskiego został przyjęty uchwałą nr XXIX/412/04 przez Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 28 grudnia 2004 r. Program jest istotnym narzędziem wspierania rozwoju województwa i poprawy jego atrakcyjności. Jest niezbędnym narzędziem porządkującym potrzeby województwa w tej sferze polityki regionalnej, tworząc założenia skojarzonych działań i koordynacji lokalnych programów rewitalizacji i rozwoju miast. Jego celem jest radykalna poprawa kondycji ośrodków miejskich na Lubelszczyźnie, ich ładu przestrzennego i zasobów kulturowych.

Obszary objęte różnymi formami ochrony prawnej zlokalizowane są na terenach wiejskich. Sąsiedztwo atrakcyjnych przyrodniczo terenów w połączeniu z zabytkami dziedzictwa kulturowego podnosi atrakcyjność położonych w pobliżu miast. W miastach województwa lubelskiego istnieją warunki do stworzenia atrakcyjnych produktów markowych polskiej turystyki. Istnieje możliwość oparcia ich na bogatym dziedzictwie kulturowym. Taką możliwość dają też walory przyrodnicze Roztocza, Polesia, doliny Bugu i Wisły oraz innych terenów o istotnym potencjale turystycznym. Udostępnienie dóbr turystycznych wymienionych ośrodków i stref turystycznych będzie wymagało stworzenia infrastruktury obsługi ruchu turystycznego.

Na podstawie analizy za cel nadrzędny uznano: Poprawę atrakcyjności i konkurencyjności miast regionu służącą zrównoważonemu rozwojowi województwa. Dla jego osiągnięcia przewiduje się realizację zadań skierowanych na poprawę standardów życia mieszkańców i przyjezdnych, poprawę standardów i zwiększenie możliwości funkcjonowania podmiotów gospodarczych oraz instytucji publicznych i organizacji społecznych. Zależy to w głównej mierze od wyposażenia miast w odpowiednią bazę infrastrukturalną obejmującą w szczególności bazę niezbędną dla działalności ekonomicznej, od której w głównej mierze zależeć będzie stabilny i zrównoważony rozwój miast regionu.

Cel ma być osiągnięty w trzech priorytetach:

1. Rewitalizacja zdegradowanych terenów miejskich.
2. Poprawa standardów funkcjonowania i rozwoju miast.
3. Wzrost i efektywne wykorzystanie potencjału miast.

Do najważniejszych celów powiązanych z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz odnoszących się do Puław, a które będą realizowane w ramach powyższych priorytetów można zaliczyć:

Cel 1.2. Rewitalizacja zabytkowej tkanki miast.

Kierunki działań w ramach celu:

- renowacja zabytkowych centrów miejskich, zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz przestrzeni publicznych w układach urbanistycznych,
- remonty, modernizacja i adaptacja obiektów historycznych wraz z otoczeniem na cele (funkcje) wynikające z polityki rozwoju miast (edukacja, turystyka, kultura, usługi itd.) z uwzględnieniem funkcji mieszkaniowej,
- rewitalizacja, zagospodarowanie i zabezpieczenie historycznych podziemi.

Cel 2.2. Ochrona, zachowanie tożsamości i różnorodności kulturowej i przyrodniczej miast regionu.

Kierunki działań w ramach celu:

- ochrona, rewaloryzacja obiektów i zespołów zabudowy o szczególnym znaczeniu dla tożsamości kulturowo - historycznej miast regionu,
- ochrona, rewaloryzacja, rewitalizacja charakterystycznych (unikatowych) układów urbanistyczno - przestrzennych miast regionu (skala i rodzaj zabudowy, panoramy widokowe, sylwetki miast, dominanty itd.),
- rewitalizacja, rehabilitacja zdegradowanych terenów zielonych, zwiększanie powierzchni terenów zielonych w ośrodkach miejskich,
- promowanie walorów krajobrazowych miast.

Cel 3.2 Rozwój większych miast jako regionalnych ośrodków rozwoju.

Kierunki działań w ramach celu:

- modernizacja i rozbudowa bazy usług, edukacji, kultury, zdrowia, turystyki itd.,
- zwiększenie sieci usług kultury (modernizacja i rozbudowa bazy, doposażenie bazy, rozszerzanie oferty, itp.),
- rozwój i modernizacja infrastruktury turystycznej miast regionu (wzbogacanie bazy o nowe obiekty, podniesienie standardów obiektów istniejących, adaptacja budynków, zespołów i obiektów zabytkowych na cele związane z turystyką),
- organizacja regionalnych i lokalnych ośrodków informacji turystycznej oraz jednostek wspierających rozwój turystyki,
- podniesienie turystycznej i inwestycyjnej atrakcyjności miast regionu poprzez konserwację, rewaloryzację i rewitalizację tkanki historycznej, wspieranie estetyki i ładu przestrzennego na terenach zurbanizowanych.

Cel 3.3 Rozwój mniejszych miast jako ponadlokalnych ośrodków obsługi.

Kierunki działań w ramach celu:

- zachowanie, rozbudowa i rozwój podstawowej bazy usług, edukacji, kultury, zdrowia, turystyki itd.,
- rozwój i modernizacja infrastruktury turystycznej miast, wykorzystanie indywidualnych walorów i wartości kulturowych miast dla rozwoju turystyki,
- zachowanie warunków powszechnej dostępności do kultury zwłaszcza w mniejszych ośrodkach (modernizacja, rozbudowa, doposażenie bazy, rozszerzanie oferty, itp.).

• **Koncepcja programowo - przestrzenna rozwoju turystyki i rekreacji w województwie lubelskim**

Koncepcja Programowo - Przestrzenna Rozwoju Turystyki i Rekreacji w Województwie Lubelskim został przyjęty uchwałą nr CLXVIII/1984/08 przez Zarząd Województwa Lubelskiego z dnia 7 października 2008 r.

Celem nadrzędnym Koncepcji jest „Podniesienie konkurencyjności i atrakcyjności turystycznej województwa, zwiększenie ruchu turystycznego przy jednoczesnym zachowaniu walorów kulturowych i przyrodniczych regionu”.

W ramach tego celu wyznaczono następujące priorytety:

Priorytet 1. Tworzenie i rozwój markowych produktów turystycznych.

Cel operacyjny 1.1 Podnoszenie konkurencyjności produktów strategicznych dla rozwoju turystyki w województwie.

Kierunki działań w ramach celu:

- kreowanie nowoczesnej oferty turystycznej w oparciu o walory kulturowe markowych produktów turystycznych,
- utrzymywanie i promowanie istniejących kulturowych szlaków turystycznych,
- lepsza ochrona i ekspozycja istniejących atrakcji turystycznych województwa, a zwłaszcza dziedzictwa kultury, historii i unikatowych walorów przyrodniczych,
- poprawa wizerunku i postrzegania województwa lubelskiego.

Priorytet 2. Kształtowanie walorów turystycznych województwa.

Cel operacyjny 2.1. Podnoszenie atrakcyjności poprzez ochronę, ekspozycję zasobów kulturowych i przyrodniczych.

Kierunki działań w ramach celu:

- ochrona różnorodności biologicznej i krajobrazowej,
- ochrona kulturowa, wzbogacenie kulturowe regionu (m.in.: ochrona i rewaloryzacja, a także podniesienie ekspozycyjności wszystkich zabytkowych zespołów architektonicznych obiektów drewnianych i murowanych oraz zespołów urbanistycznych ochrona i rewaloryzacja oraz podniesienie ekspozycyjności wszystkich sanktuariów w regionie).

Priorytet 3. Rozwój infrastruktury turystycznej i usług turystycznych.

Cel operacyjny 3.3. Wsparcie rozwoju infrastruktury uzupełniającej

Kierunek działań w ramach celu:

- dostosowanie istniejących placówek kultury do potrzeb ruchu turystycznego i ich szersze udostępnienie dla turystów.

Koncepcja wskazuje główne kierunki kształtowania przestrzeni turystycznej województwa lubelskiego oraz określa czynniki atrakcyjności turystycznej wskazanych obszarów i rejonów. Zaliczyć do nich można:

- występowanie zespołów i obiektów zabytkowych o wysokich walorach dziedzictwa kulturowego oraz sanktuariów,
- walory przyrodnicze i krajobrazowe,
- walory kulturowe,
- sposoby udostępniania walorów turystycznych obszaru.

Koncepcja zwraca też uwagę na ważną rolę turystyki kulturowej. Wykreowanie wydarzeń i imprez kulturalnych oraz miejsc z nimi związanych jest szansą dla regionu.

Główne kierunki rozwoju sektora turystycznego to m.in.:

- turystyka krajoznawcza - indywidualna i zorganizowana (wycieczkowa) wykorzystująca dziedzictwo kulturowe, oparte o ekspozycje zabytków oraz bogatą i barwną historię regionu;
- turystyka wielokulturowego pogranicza - związana z różnorodnością i wielokulturowością historyczną regionu;
- turystyka promocyjna - związana z walorami turystycznymi lubelskiej wsi, z obyczajami, czy twórczością ludową, walorami etnograficznymi, folklorem. Tradycje kultury ludowej kultywowane są w wielu miejscowościach regionu, a ich ochronie i popularyzacji służy szereg festiwali i przeglądów. Obejmuje ona także promocję organizowanych przez organizacje i samorządy cyklicznych imprez artystycznych, folklorystycznych czy też sportowych.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Władze samorządowe w procesie zarządzania powiatem kierują się wytycznymi zawartymi w sporządzonych opracowaniach na poziomie powiatowym, które obejmują całokształt zjawisk i czynników istotnych dla lokalnego rozwoju. POnZ jest zgodny z innymi przyjętymi do realizacji dokumentami powiatowymi, dotyczącymi różnych aspektów życia społeczno - gospodarczego.

Uchwała dotycząca przyjęcia POnZ podjęta przez powiat obowiązuje na terytorium całego powiatu - wszystkich gmin wchodzących w jego skład. Dlatego poszczególne gminy znajdujące się na obszarze Powiatu Zamojskiego opracowując własne dokumenty strategiczne i planistyczne o charakterze gminnym, będą musiały przeanalizować i wziąć pod uwagę zapisy i działania dotyczące dziedzictwa kulturowego w powiecie zawarte w POnZ.

POnZ zgodny jest z następującymi dokumentami:

- **Strategią rozwoju Powiatu Zamojskiego na lata 2007 - 2020**

Strategia rozwoju Powiatu Zamojskiego na lata 2007 - 2020 została przyjęta uchwałą nr IX/37/2007 przez Radę Powiatu w Zamościu dnia 27 czerwca 2007 r. Jest to aktualizacja strategii opracowanej na lata 2000 - 2010, zatwierdzonej uchwałą nr XXXII/122/2001 przez Radę Powiatu dnia 17 grudnia 2001 r. Strategia to dokument terytorialnego systemu planowania, obejmujący zadania własne powiatu, miast i gmin oraz zlecane przez organa administracji rządowej. Zawiera on ocenę głównych problemów rozwoju, szans i zagrożeń oraz mocnych i słabych stron powiatu, określa główne cele rozwoju.

W Powiecie Zamojskim realizowane będą następujące zadania operacyjne (szczegółowe), które zostały pogrupowane w/g sfer rozwoju, między innymi w obszarze ochrony i opieki nad zabytkami - rozwój gospodarczy:

- Opracowanie profesjonalnych materiałów promocyjnych;
- Upowszechnianie informacji o dostępnych źródłach finansowania zewnętrznego;
- Promocja walorów turystycznych Powiatu Zamojskiego;
- Ochrona dziedzictwa narodowego i dóbr kultury.

Wśród walorów turystyczno - krajoznawczych powiatu wskazano, że największym bogactwem i walorem powiatu jest czyste powietrze, z unikalnym w okolicach Krasnobrodu mikroklimatem, lesisty teren Roztocza, cenne zabytki architektury i pomniki przyrody. Najcenniejszym obiektem jest Roztoczański Park Narodowy. Interesujące dla turystów pod względem rzeźby terenu są trzy parki krajobrazowe: Krasnobrodzki, Szczebrzeszyński i Skierbieszowski, występujące pomniki przyrody oraz Obszary Natura 2000, bogata sieć oznakowanych pieszych szlaków turystycznych oraz ścieżek spacerowych i dydaktycznych o długości ok. 300 km.

W rozdziale 11. Kultura, sport i rekreacja, poświęcono uwagę dziedzictwu kulturowemu powiatu, który jest spadkobiercą bogatej spuścizny dziedzictwa historyczno - kulturowego minionych epok. Długoletnie procesy przemian wpłynęły na przenikania się kultur, zwyczajów, obrzędów, języków i wyznań. Bliskie sąsiedztwo pogranicza z Ukrainą odcisnęło swe piętno na różnorodność

zabytków kultury materialnej, jak i obiektach kultury niematerialnej. Najbardziej spektakularnym przejawem przenikania się kultur są zabytki architektury sakralnej, w tym: cerkwie prawosławne, synagogi żydowskie i cmentarze wielu wyznań.

Niezwykle ważną funkcją samorządu jest prowadzenie mecenatu nad kulturą, dzięki któremu, udaje się zachować ciągłość kulturową ale także poprzez szeroko pojętą współpracę z licznymi jednostkami, zaspakajając potrzeby i aspiracje społeczne. Starostwo Powiatowe wypełniając funkcję mecenatu nad kulturą i w trosce o rozwój kulturowo - intelektualny mieszkańców powiatu niektóre zadania zleca, powierza lub współuczestniczy w ich organizacji, innym instytucjom mającym siedzibę poza powiatem. W Powiecie Zamojskim działalność prowadzą: Krasnobrodzki Dom Kultury w Krasnobrodzie, Miejski Dom Kultury w Szczepieszynie, Centrum Kultury i Biblioteka Publiczna w Zwierzyńcu oraz Kino „Skarb” w Zwierzyńcu, Samorządowy Ośrodek Kultury w Komarowie Osadzie, Centrum Kultury z Biblioteką w Sitnie, Gminne Ośrodki Kultury: Gminy Zamość z/s w Wysokiem, w Grabowcu, Starym Zamościu, Skierbieszowie. Miejskie i gminne instytucje kultury finansowane są z budżetów samorządu terytorialnego.

Na terenie powiatu zachowały się i wciąż są kultywowane liczne zwyczaje, obrzędy, przekazywane z pokolenia na pokolenie tradycje, rozwija się sztuka ludowa. W powiecie aktywną działalność prowadzi kilkudziesięciu twórców ludowych, w większości zrzeszonych w Stowarzyszeniu Twórców Ludowych. Reprezentują prawie wszystkie dziedziny twórczości a zwłaszcza takie jak: plastyka obrzędowa, wycinanki z papieru, poezja i proza ludowa, rzeźba. W zamojskim ruchu artystycznym dominuje nurt folklorystyczny.

W zakresie ochrony dziedzictwa kulturalnego oraz podtrzymywania zbiorowej pamięci, obok Zamojskiego Muzeum, na terenie powiatu ważną i cenną funkcję pełnią: Ośrodek Edukacyjno-Muzealny Roztoczańskiego Parku Narodowego w Zwierzyńcu, Muzeum Wsi Zamojskiej w Sitnie - LODR, Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej - muzeum parafialne, Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej, Muzeum Skarbów Ziemi i Morza w Szczepieszynie, Muzeum Historii Światowego Związku Żołnierzy AK w Bondyrzu, Zagroda w Guciowie - Anny i Stanisława Jachymków, a także krzyże przydrożne i kapliczki rozsiane po całym terenie powiatu.

Na terenie powiatu znajdują się liczne cenne i warte poznania zabytki architektoniczne reprezentujące różne okresy i style w sztuce. Są to przede wszystkim zespoły pałacowo - parkowe, dworskie, folwarczne, obiekty architektury sakralnej i sztuki ludowej. Do interesujących i najwartościowszych należą:

- Zwierzyniec - leśna rezydencja rodziny Zamoyskich - zespół zwany „Pałacem Plenipotentą” (obecnie siedziba dyrekcji Roztoczańskiego Parku Narodowego) wraz z otoczeniem, Zespół Zarządu Ordynacji Zamojskiej (obecnie siedziba Zespołu Szkół Drzewnych i Ochrony Środowiska), w tym 4 oficyny murowane, założenie zieleni i układu wodnego, kościół pw. św. Jana Nepomucena tzw. „na wodzie” oraz XIX w. budynek główny i portiernia browaru.
- Klemensów - gm. Sułów - pałac Zamoyskich z XVII w. wraz z zespołem pałacowo - parkowym (128 ha parku), dawną oranżerią, obiektami: maneżem, elektrownią, tzw. „białą oficyną” dawnym zespołem folwarcznym (obecnie pałac jest własnością rodziny Zamoyskich).
- Krasnobród - barokowy zespół klasztorny o. Dominikanów - sanktuarium Maryjne z cudownym wizerunkiem Maryi Krasnobrodzkiej, aleja prowadząca od zespołu klasztornego do kaplicy

„na wodzie”. Zespół pałacowo - parkowy Leszczyńskich wraz z drewnianą rządcówką, wieżą ciśnień, galerią (obecnie Samodzielne Publiczne Sanatorium Rehabilitacyjne im. J. Korczaka w Krasnobrodzie).

- Radecznica - zespół klasztorny o. Bernardynów z kościołem par. pw. św. Antoniego Padewskiego, klasztorem, rozległym parkiem, cmentarzem i kaplicą św. Antoniego „na wodzie”.

- Szczebrzeszyn - układ urbanistyczny miasta w obrębie dawnych obwarowań, ze wzgórzem zamkowym, cmentarzami katolickim i żydowskim oraz cerkwią, synagogą (obecnie MDK), zespołem klasztornym o. Franciszkanów (obecnie szpital).

- Łabunie - zespół pałacowy z 2 oficynami murowanymi.

- Łabuńki - zespół pałacowo - parkowy (obecnie siedziba Hospicjum Santa - Galla).

Ponadto na uwagę zasługują:

- zespoły pałacowo - parkowe w: Niewirkowie - gm. Miączyn, Ruskich Piaskach - gm. Nielisz; Sitnie - obecnie siedziba LODR;

- zespoły dworskie i folwarczne w Adamowie; Szystowicach gm. Grabowiec; Stawie Noakowskim i Ujazdowie gm. Nielisz; Jarosławcu gm. Sitno, Łaziskach gm. Skierbieszów, Udryczach gm. Stary Zamość, Bortatyczach i Zawadzie gm. Zamość.

- zespoły klasztorne w: Krasnobrodzie, Radecznicy i Szczebrzeszynie oraz liczne zabytkowe obiekty sakralne prawie w każdej z gmin powiatu;

- młyn wodny z początku XX w. w Bondyrzu.

Na terenie powiatu zachowały się świątynie i cmentarze grzebalne różnych wyznań, kapliczki przydrożne, młyny wodne, spichlerze, elektrownie wodne.

• Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych

Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Zamojskiego został opracowany w 2005 r. Plan został opracowany zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Zgodnie z przepisami Plan aktualizowany jest co roku.

Ochrona zabytków, na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Powiatu Zamojskiego

5.2.1. Charakterystyka powiatu

Powiat Zamojski położony jest w pld. części województwa lubelskiego. Utworzony został w 1999 r., w ramach reformy administracyjnej. Jego siedzibą jest miasto Zamość. W skład powiatu wchodzi 15 jednostek samorządowych w tym 3 gminy miejsko - wiejskie: Krasnobród, Szczepreszyn i Zwierzyniec oraz 12 gmin wiejskich: Adamów, Grabowiec, Komarów - Osada, Łabunie, Miączyn, Nielisz, Radecznicza, Sitno, Skierbieszów, Stary Zamość, Sułów, Zamość.

Geograficznie położony jest na obszarze Wyżyny Lubelskiej, Padole Zamojskim, Roztoczu Środkowym oraz Wyżynie Zachodniowołyńskiej. Zlokalizowany jest w zlewniach rzek Wieprza i Bugu. Główną rzeką jest Wieprz z dopływami: Łabuńka i Por. Na terenie powiatu znajdują się 52 zbiorniki wodne; największy to Nielisz. Pld. i częściowo zach. część powiatu zajmują kompleksy leśne. Powierzchnia gruntów leśnych wynosi 40 426 ha, najwięcej w gminach Zwierzyniec i Krasnobród. Obszary chronione w powiecie zajmują powierzchnię ok. 28 % powierzchni powiatu. Najcenniejszym jest Roztoczański Park Narodowy. Interesujące pod względem rzeźby terenu są trzy parki krajobrazowe: Krasnobrodzki, Szczepreszyński i Skierbieszowski, występujące pomniki przyrody oraz Obszary Natura 2000, bogata sieć oznakowanych pieszych szlaków turystycznych oraz ścieżek spacerowych i dydaktycznych o długości ok. 300 km. Rozwojowi turystyki sprzyja nasycenie terenu cennymi zabytkami architektury. Do najważniejszych zabytków regionu należy renesansowe Stare Miasto w Zamościu, w 1992 r. wpisane na listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO oraz kościoły i pałace z okresu baroku zlokalizowane w wielu miejscowościach.

Przygraniczne położenie powiatu odcisnęło swe piętno tak na zabytkach kultury materialnej jak i niematerialnej. Efektem wzajemnego przenikania się kultur, zwyczajów i wyznań są zabytki architektury sakralnej: kościoły katolickie, cerkwie prawosławne, synagogi żydowskie i cmentarze wielu wyznań.

5.2.2. Zarys historii obszaru powiatu

Pierwsze ślady obecności człowieka na terenie Powiatu Zamojskiego pochodzą z epoki kamiennej. Przed 5000 lat temu osiedliła się tu ludność trudniąca się rolnictwem, hodowlą i wyrobem narzędzi. W Guciowie nad Wieprzem odkryto cmentarzysko kurhanowe z 1450 - 2000 r. p.n.e. zawierające całopalne pochówki. W VII - IX w. n.e. na tych terenach zamieszkiwały zachodnio - słowiańskie plemiona Lachów (Łędzian). Łędzianie nie wykształcili struktury państwowej, tworzyli szerszy związek plemienny z ośrodkiem w Sandomierzu i prawdopodobnie związani byli z państwem pierwszych Piastów lub Wiślan. W IX i X w. Łędzianie i sąsiedni Rusini prowadzili już osiadły tryb życia i budowali osady i grody obronne. Wg Geografa Bawarskiego, w IX w. Łędzianie posiadali 98 grodów, zwanych Grodami Czerwieńskimi. W końcu X w. tereny te zostały one zajęte przez księcia Rusi Kijowskiej, Włodzimierza Wielkiego, by przez kolejne wieki przechodzić z rąk do rąk, w międzyczasie

nękanie najazdami tatarskimi. Ostatecznie w latach 1340 - 1349 przyłączył je do Polski Kazimierz Wielki. Najstarsze, potwierdzone badaniami archeologicznymi grodzisko w Sąsiadce, pochodzi z XI w. Warowny gród w Grabowcu założono w 2 poł. XII w. Najstarsze miasto w regionie - Szczepieszyn - powstało ok. 1340 r.

Pod koniec XVI w. ziemie obecnego Powiatu Zamojskiego weszły w skład posiadłości Zamojskich. Podstawy potęgi rodu stworzył Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny, który 1580 r. założył Zamość - wkrótce centrum kulturowe, handlowe i administracyjne regionu. W latach 1578 - 1605 skupił w swoich rękach większość Zamojszczyzny a ukoronowaniem było powołanie Ordynacji Zamojskiej (1589 r.), która mimo rozbiorów kraju istniała do końca II wojny światowej, gdy została zlikwidowana w ramach reformy rolnej. Ordynacja była swoistym państwem w państwie. Posiadała własną administrację, wojsko, prawo i sądownictwo oraz ośrodki kulturalno - oświatowe i gospodarcze. Jej rozbudowa postępowała bardzo szybko. Z chwilą utworzenia Ordynacja liczyła 3 miasta i 39 wsi. W chwili śmierci jej twórcy (1605 r.) - 6 miast, 49 wsi i 42 folwarki ordynackie, zaś w końcu XVIII w. - 10 miast, 221 wsi i osad oraz 97 folwarków.

Szybko postępującej akcji osiedleńczej i gospodarczej towarzyszyły duże jej zaburzenia. Położone na po płd. - wsch. kresach ówczesnej Rzeczypospolitej, tereny były narażone na częste rabunkowe najazdy tatarskie. Klęski poł. XVII w. i niszczycielskie wyprawy kozackie B. Chmielnickiego w 1648 r., moskiewsko - kozackie w 1655 r., szwedzkie Karola Gustawa w 1656 r., siedmiogrodzkie Jerzego Rakoczego w 1657 r., szwedzkie, saskie, rosyjskie i kozackie (Mazepy) w dobie wojny północnej 1700 - 1721, oraz przemarsze własnych niepłatnych i niekarnych wojsk, doprowadziły do tego, iż przez długie lata wsie i miasteczka ordynackie nie mogły wydzwignąć się z wielkiego upadku. Ruinę gospodarczą powodowały też gorszące konflikty zbrojne i zajazdy pomiędzy pretendentami do zarządu Ordynacją w latach 1665 - 1776 i 1750 - 1751. Towarzyszące tym wydarzeniom zarazy i głód oraz pożary w znakomitej większości drewnianych budowli, nie przyczyniały się do dobrobytu.

Po I rozbiorze Polski ziemie Ordynacji Zamojskiej znalazły się pod panowaniem austriackim, w 1807 r. w granicach Księstwa Warszawskiego, a od 1815 r. do 1918 r. - Królestwa Polskiego.

Tragiczne były również działania obu wojen światowych. Podczas I wojny rozgrywały się tu krwawe walki, skutkujące ogromnymi stratami materialnymi oraz tzw. „bieżnością” - ucieczką miejscowej ludności, zwłaszcza prawosławnej na obszary dalekiej Rosji. W 1918 r. zaczęto odradzać się państwo polskie, lecz znowu podczas wojny polsko - bolszewickiej 1920 r., po klęsce w kampanii ukraińskiej, tereny zamojszczyzny zaatakowała słynna 1 Armia Konna S. Budionnego, która do Zamościa doszła 30 sierpnia, niszcząc i rabując, zwłaszcza majątki ordynackie. Rozgromiona została przez polskie cztery dywizje z 3 Armii gen. Sikorskiego w zaciętej bitwie pomiędzy Zamościem a Komarowem. W okresie międzywojennym sytuacja ekonomiczna zniszczonych wsi poprawiła się tylko nieznacznie. Nikły przemysł nie dawał uboższej ludności większych perspektyw emigracji ze wsi do miast. Następowo przeludnienie i tzw. głód ziemi. W 1929 r. rozpoczął się wielki światowy kryzys gospodarczy. W tych warunkach nie było też mowy o poważniejszych inwestycjach i poprawieniu infrastruktury wiejskiej.

Podczas Kampanii Wrześniowej 1939 r. obszary Zamojszczyzny ponownie stały się terenem bardzo krwawych walk. Okupacyjne władze niemieckie rozpoczęły własne porządki. Na mocy dekretu Hitlera z 26 października 1939 r. powstała tzw. Generalna Gubernia z 12 milionami ludności polskiej.

Zamojszczyzna weszła w jej skład w ramach dystryktu lubelskiego. Jeszcze w tym roku) rozpoczęto eksterminację licznej tu ludności żydowskiej oraz ludności polskiej. Władze niemieckie postanowiły utworzyć tu wolną „przestrzeń życiową” dla „Wielkich Niemiec”: osadzić Niemców z Besarabii (tzw. czarnych), Lotaryngii, krajów bałkańskich i nadbałtyckich (łącznie 27 tysięcy Niemców i volksdeutsche). Hitlerowskie plany „zagospodarowania” okupowanych ziem znalazły swą realizację w zbrodniczej polityce wysiedleń ludności polskiej oraz kolonizacji niemieckiej. Ich główna fala rozpoczęła się 28 listopada 1942 r. i trwała do początków marca 1943 r. W tym okresie wysiedlono 117 wsi, z tego w Powiecie Zamojskim 37 wsi (m.in. Hyża, Jatutów, Lipsko, Mokre, Płoskie, Siedliska, Sitaniec, Szopinek, Wielęcza, Wysokie, Żdanów). Kres okupacji hitlerowskiej nastąpił dnia 25 lipca 1944 r. Uciekający Niemcy bez walki ustąpili pola zrazu partyzantce akowskiej, a następnie wkraczającym - po południu tegoż dnia - wojskom Armii Czerwonej.

Po zakończeniu wojny zawiązały się władze powiatowe. Nastąpił stopniowy rozwój gospodarczy i kulturalny powiatu. Zamość był stolicą województwa w latach 1975 - 1998. Po reformie z dnia 1 stycznia 1999 r. powrócił Powiat Zamojski.

5.3. Krajobraz kulturowy i zabytki o najwyższym znaczeniu dla Powiatu Zamojskiego

Synteza elementów przyrody i widocznych efektów działalności człowieka jest architekturą krajobrazu, czyli formą, która obok treści składa się na krajobraz kulturowy. Ochrona tego krajobrazu to pełna ochrona obiektu zabytkowego wraz jego otoczeniem i walorami przyrodniczymi, roślinnością i warunkami socjologicznymi. Polega ona na ochronie najcenniejszych obiektów, zespołów, obszarów i świadomym ich przekształcaniu w taki sposób, by tworząc nowe wartości, unikać deformacji istniejącego, historycznie ukształtowanego dziedzictwa. Chronić należy więc nie tylko obiekty architektury, kapliczki i figury przydrożne, również krajobraz ukształtowany ludzką ręką oraz spuściznę intelektualną i duchową.

Ponadto dziedzictwo historyczne jest istotne o tyle, że wpływa na atrakcyjność turystyczną - głównie poprzez jego materialne wytwory, czyli zabytki. Co może być wykorzystane w rozwoju powiatu.

Powiat Zamojski jest spadkobiercą bogatej spuścizny dziedzictwa historyczno - kulturowego minionych epok. Rozległe tereny Grodów Czerwieńskich odegrały ważną rolę w historycznym procesie kształtowania się początków państwowości Polski i Ukrainy. Przygraniczne położenie, wojny, kolonizacje i przemieszczenia ludności w sposób naturalny wpłynęły na przenikanie się kultur, zwyczajów, obrzędów, języków i wyznań. Bliskie sąsiedztwo pogranicza z Ukrainą odcisnęło swe piętno na różnorodności zarówno zabytków kultury materialnej, jak i obiektach kultury niematerialnej. Duże znaczenie w kształtowaniu się stosunków społecznych, gospodarczych oraz kulturowych miała Ordynacja Zamojskich. Powiat Zamojski to skarbnica cennych i unikalnych zabytków. Należą do nich zarówno historyczne układy urbanistyczne miast i ruralistyczne wsi, jak i budowle sakralne, dwory, pałace i parki, cmentarze, zespoły pałacowo - parkowe oraz liczne kapliczki przydrożne.

Do obszarów o najwyższych wartościach krajobrazowych należą, zarówno obszary o krajobrazie miejskim, jak i otwartym. W tej części wskazano najbardziej charakterystyczne i najcenniejsze obiektów znajdujących się na terenie Powiatu Zamojskiego.

• **PARKI KULTUROWE - PROJEKT**

Park kulturowy jest formą ochrony krajobrazu kulturowego mającą na celu utrzymanie i wyeksponowanie ukształtowanych w wyniku działalności człowieka wyróżniających się krajobrazowo terenów z zachowanymi zabytkami charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. W projekcie zmiany Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Lubelskiego wskazuje się 57 nowych obszarów o potencjale do utworzenia parków kulturowych. Na terenie Powiatu Zamojskiego proponowane są:

- Park Kulturowy Łabunie, gm. Łabunie;
- Roztoczański Park Kulturowy, gm. Adamów i gm. Zwierzyniec.

• **ZAŁOŻENIA URBANISTYCZNE I RURALISTYCZNE**

Na terenie Powiatu Zamojskiego zachowały się zabytkowe układy urbanistyczne będące zarówno funkcjonującymi organizmami miejskimi o charakterze śródmiejskich centrów historycznych, jak też w reliktych dotkniętych regresem dawnych miast, które z czasem utraciły prawa miejskie.

Przykładem miejscowości, która utraciła prawa miejskie jest Grabowiec (lokacja 1366 r., powt. 1477 r.), ob. wieś gminna, jedna z najstarszych osad na Lubelszczyźnie, wzmiankowana od 1268 r. Znajdował się tu gród obronny z drewnianym zamkiem, broniący linii rzeki Wieprz. Grabowiec niszczone przez najazdy Tatarów, pożary i rekwizycje wojskowe, w XVIII w. podupadł, stracił znaczenie gospodarcze i w 1869 r. stracił prawa miejskie. W czasie II wojny światowej niemal doszczętnie zniszczony.

W wyniku tak burzliwej historii zachowało się bardzo niewiele z pierwotnego układu urbanistycznego miejscowości, objętego wpisem do Gminnej Ewidencji Zabytków. Najstarszy plan miasta przedstawiony jest na mapie z 1839 r. W pocz. XIX w. miasto stanowił obszerny rynek na rzucie prostokąta z usytuowanym na nim kościołem i cerkwią. Usytuowanie takie odbiegało od powszechnej zasady lokowania świątyń poza obszarem rynku. Zabudowania poza rynkiem skupiły się przy dwóch uliczkach wybiegających z jego północnych naroży. Z naroża półd. - wsch. wybiegała droga prowadząca do zamku, stanowiąca trakt do Hrubieszowa. W ciągu XIX w. miasto rozbudowało się poza półn. pierzeję tworząc drugie zgrupowanie zabudowy w formacie podkowy, zwane Dworzyskiem, będące dziś częścią osady a w przeszłości zapewne wójtostwem grabowieckim. Uczytelnienie i wyeksponowanie historycznego układu urbanistycznego w centrum ob. wsi, z podkreśleniem funkcji rynku wymaga podjęcia szybkich działań.

W przypadkach miast istniejących: Krasnobród, Szczebrzeszyn następuje niekorzystne zjawisko zacierania lub zaburzania pierwotnych układów poprzez wymianę historycznej zabudowy oraz przesuwanie historycznych linii zabudowy i realizacje w formie rozluźnionej zabudowy przyrynkowej. Mimo to miasta zachowały pierwotny charakter z prostokątnym placem po rynku w centrum i powiązaną z nim, podstawową osnową ulic oraz niewielką skalą zabudowy.

Szczebrzeszyn - układ urbanistyczny miasta wpisany jest do rejestru zabytków: obszar miasta w obrębie dawnych obwarowań miejskich oraz skalą zabudowy miejskiej wraz z sylwetą miasta i krajobrazowym ukształtowaniem terenu. Historia najstarszego miasta Powiatu Zamojskiego sięga

XI w. i historii Grodów Czerwieńskich. Osada strzegła traktu handlowego z Kijowa do Krakowa. Po upadku grodu Sąsiadka wzniesiono tu niewielki zamek w formie wieży mieszkalno - obronnej strzegący przeprawy na Wieprzu. Jako miasto Szczepreszyn wzmiankowany jest w 1352 r. Od 1366 r. przeszedł we władanie polskie, na ponad 200 lat stał się lennem możnych rodów, by w 1593 r. wejść w skład włości Jana Zamojskiego, dwa lata później - w skład Ordynacji Zamojskiej. Szczególny rozwój Szczepreszyna przypada na XVII w., kiedy wzniesiono kościół i klasztor franciszkanów, kościół parafialny, synagogę i zawiązano Szkołę Wojewódzką.

Miasto zlokalizowane było na płn. od dawnego wzgórza zamkowego. Centralną jego część stanowił prostokątny rynek z ratuszem, narożami usytuowany w kierunku stron świata, z gościńcem biegnącym wzdłuż pierzei pld. - wsch. Przy tym trakcie, na płn. - wsch. od rynku wzniesiono kościół parafialny, na pld. od rynku - zespół franciszkański, za narożnikiem zach. rynku - cerkiew, na pld. od niej - synagogę. Pierwotna, drewniana zabudowa mieszkalna Szczepreszyna przetrwała do 1 poł. XX w. W 1860 r. na 466 domów tylko 31 to domy murowane. Zabudowa murowana powstała jedynie przy wsch. pierzei Rynku. Jeszcze w okresie międzywojennym trzy pierzeje Rynku zabudowane były drewnianymi domami podcieniowymi.

W 2 poł. XVIII w. miasto uzyskało bardziej przemysłowy charakter za sprawą sprowadzonych przez Jana Jakuba Zamojskiego, sukienników z Zaleszczyk z Królewskiej Fabryki Włókienniczej i zbudowania dla nich manufaktury. Dwukrotne pożary miasta w XIX w. nie ograniczyły szybkiego rozwoju miasta - o czym świadczy znaczny wzrost liczby ludności, budowa między innymi młyna wodnego i foluszu. Intensywniejsza urbanizacja nastąpiła w 20 - tych latach XX w.: wszystkie ulice wybrukowano kamieniami lub wyłożono cegłą klinkierową, wprowadzono oświetlenie za pomocą lamp naftowo - karbidowych, w 30. latach zastępując je oświetleniem elektrycznym. W czasie II wojny światowej miasto doznało znacznych szkód. Zniszczeniu uległa synagoga i niemal wszystkie domy drewniane z podcieniami, które w większość należały do Żydów. Po wyzwoleniu miasta dnia 25 lipca 1944 r. nastąpił jego rozwój jako ośrodka administracyjno - handlowego i dydaktyczno - wychowawczego, powiązany z rozbudową miasta w kierunku wsch. i płn.

Zasadnicze elementy historycznego układu urbanistycznego, z zachowanym prostokątnym Rynkiem i regularną siatką odchodzących od niego ulic oraz zachowaniem ul. Zamojskiej jako głównego traktu komunikacyjnego, przetrwały do dziś. Wokół centrum skupiają się niemal wszystkie zabytki miasta. Kościoły św. Mikołaja, św. Katarzyny, św. Leonarda, odbudowana świątynia żydowska, budynek Urzędu Miasta i Gminy, kapliczka kamienna z 1650 r. upamiętniająca fakt wypędzenia Arian z miasta, budynki Zespołu Wojewódzkiej Szkoły im. Zamojskich, dobrze zachowane zamczysko ze śladami fosy, kilka dawnych dworców. W 2006 r. podjęto 9 - letni plan rewaloryzacji miasta. Pierwszym etapem było zagospodarowanie rynku - ob. Placu T. Kościuszki (2006 r.) Przywrócony został charakter rynku jako głównego placu miejskiego.

Zwierzyniec - część układu przestrzennego obszaru chroniona jest wpisem do rejestru zabytków: obejmuje istniejącą historyczną zabudowę, zadrzewienie, wody, ciągi komunikacyjne oraz ukształtowanie krajobrazu tzw. „Zwierzyniec”. Zwierzyniec prawa miejskie otrzymał dopiero w 1990 r. Niemniej jako zespół urbanistyczny zaczął kształtować się znacznie wcześniej. Początkowo funkcjonował jako wiejska rezydencja Zamojskich założona w 1593 r. na terenie włości szczepreszyńskich. Pierwszy zespół tworzył „zwierzyniec” (park zwierzęcy) otoczony 30 km parkanem i, w jego obrębie - modrzewiowy dwór myśliwski. Na przestrzeni XVII w. w sąsiedztwie

powstały oficyny gospodarcze, ogród kwiatowy i warzywny. Przy osadzie istniały także: młyn, piapiernia, tartak, karczma, stary browar, manufaktura ceramiczna, mydlarnia, stara gorzelnia i folwark - w płn. - zach. części dzisiejszego Zwierzyńca. W tym czasie ogród uzyskał postać zgeometryzowanego ogrodu francuskiego. Ośią symetrii założenia stał się długi kanał po wsch. stronie dworu i sztuczny staw uformowany w zach. części ogrodu. W k. XVIII w. wokół dworu wzniesiono cztery klasycystyczne oficyny, ogród przekształcono w stylu romantycznym, w jego obrębie funkcjonował znacznie zmniejszony „zwierzyńczyk”.

Przed 1842 r. dwór został rozebrany, wiejską rezydencję przeniesiono do Klemensowa. Na pocz. XIX w. do Zwierzyńca przeniesiony został Zarząd Ordynacji Zamojskiej. Wówczas rozpoczął się proces przekształcania osady w zespół urbanistyczny z wiodącą rolą manufaktur oraz zakładów przemysłowych. Utrwaliła się rola Zwierzyńca jako głównego ośrodka administracyjnego Ordynacji oraz znacznego ośrodka gospodarczego. Od 1804 r. powstawały kolejno: wytwórnia narzędzi i maszyn rolniczych, nowy browar, gorzelnia zastąpiona likiernią, tartak z gontarnią; młyn, fabryka wyrobów drzewnych, fabryka posadzek (następnie powozów, potem fabryka mebli), rzeźnia, i piekarnia. Wówczas też ukształtował się podstawowy układ dróg miejscowości, adaptujący wcześniejszą sieć dróg związaną z funkcjonowaniem Zwierzyńca jako rezydencji.

Na pocz. XIX w. osuszono nadwieprzańskie mokradła na obrzeżach osady i częściowo uregulowano koryto Wieprza. Od 1 poł. XIX w. powstawały osiedla urzędnicze po lewej stronie Wieprza przy drodze do Obroczy, w Rudce oraz przy trakcie szczebrzeszyńskim. W k. XIX w. ponownie urządzono park włączając do niego teren nad Wieprzem i ogrody młynarskie. Pożar w 1890 r. strawił niemal całą drewnianą zabudowę Zwierzyńca, co skutkowało wymianą na zabudowę murowaną z kamienia i cegły, z jednoczesnym powiększaniem się powierzchni Zwierzyńca. Na pocz. XX w. zabudowa Zwierzyńca była znacznie zróżnicowana. Domy wieśniacze w Rudce nadal pozostawały drewniane kryte słomą, domy urzędnicze - obszerne, murowane, dla służby folwarcznej przeznaczono czworaki, sześcioraki i ośmioraki. Domy żydowskie skupiły się wokół placu przy szosie józefowskiej i przy drodze z Rudki do traktu szczebrzeszyńskiego. Nadal powstawały zakłady przemysłowe: cegielnia, elektrownia (1912 r.), stacja kolejowa oraz kolejka wąskotorowa (1926 - 1927) między fabryką wyrobów drzewnych a browarem i tartakiem.

W czasie działań wojennych II wojny światowej zniszczona została ponad połowa zabudowań osady. Prawobrzeżny Zwierzyniec uległ spaleniem połowicznie, zniszczona została znaczna część zabudowy Rudki i Borku. W 1945 r. majątek zwierzyniecki Zamojskich został upaństwowiony. Po wojnie podstawą rozwoju gospodarczego Zwierzyńca stała się modernizacja i rozbudowa istniejącego przemysłu. Równocześnie stopniowemu przekształceniu ulegała zniszczona w czasie wojny zabudowa mieszkalna.

Zasadnicze elementy historycznego układu przestrzennego, z zachowaną częścią rezydencjonalną, opartą na rozplanowanym systemie wodnym, siatką ulic, ukształtowaną w pocz. XIX w., lokalizacją dawnych osiedli mieszkaniowych, urzędników ordynackich i ludności najemnej, zachowanym rozmieszczeniem dawnych zakładów przemysłowych - przetrwały do dziś. Czytelność układu jednak jest częściowo zatarta z uwagi na zaniedbanie dawnych układów wodnych i przerosty roślinności niskiej i wysokiej. Obszar objęty ochroną konserwatorską stanowi pozostałość d. rezydencji Zamojskich z k. XVI w. oraz układ przestrzenny ukształtowany w okresie XIX w.

Panorama Zwierzyńca jest przykładem przemyślanego planowania przestrzennego założeń pałacowo - parkowych z pocz. XIX w.

Dla Zwierzyńca - ze względów historycznych, jak również z uwagi na niezaprzeczalne walory krajobrazowe i bezpośrednie sąsiedztwo Roztoczańskiego Parku Narodowego - zasadnym jest utrzymanie charakteru miasta-ogrodu, gdzie zieleń stanowi zasadniczy element zagospodarowania przestrzennego miasta.

Krasnobród - układ rynku - rondo, ob. zatarty, został założony i urządzony w XVI w., obecna zabudowa przyrynkowa nie przedstawia większych wartości konserwatorskich. Ochroną konserwatorską natomiast objęte są całe zespoły zabytków miasta, gdzie historyczna architektura powiązana jest z ukształtowaniem zieleni. Miasto funkcjonuje jako miejscowość wypoczynkowa od 1957 r., jako uzdrowisko (źródła solankowe). Ze względu na Sanktuarium Maryjne, liczne kapliczki i „cudowne źródła” miasto nazywane jest Roztoczańską Częstochową.

Krasnobród powstał prawdopodobnie jako osada, lokowany jako miasto w 2 poł. XVI w., prawdopodobnie w 1576 r. przez Andrzeja Firleja. Założenie rozwijało się wokół zespołu pałacowego, ulokowanego pomiędzy Podzamczem, a późniejszym Podklastroem. W tym czasie w Krasnobrodzie znajdowały się: zespół dworski, czworokątny rynek z magistratem, kościół, cerkiew, synagoga drewniana oraz cztery ulice: Klasztorna, Józefowska, Ciotuszańska, Hutecka, dwa przedmieścia: Piaski i Nowa Osada. W ciągu wieków zmieniali się właściciele miejscowości: Leszczyńscy, Adam Lipski, Zamoyscy (od 1647 r.), Tarnowscy, Mycewscy, Fudakowscy.

Oddalenie od głównych szlaków handlowych powodowało, że miasto nigdy nie osiągnęło większego znaczenia gospodarczego. Niszczone w czasie powstania Chmielnickiego, najazdów tatarskich w 2 poł. w XVIII w. i w czasie obu wojen światowych nigdy nie wykształciło większych zespołów zabudowy wielorodzinnej. Dzięki temu, oraz dzięki walorom przyrodniczym doskonale pełni funkcje rekreacyjno - wypoczynkowe. Istniejące zespoły zabytków architektury oraz tereny sakralne stanowią doskonały potencjał turystyczny.

Wsie Powiatu Zamojskiego powstawały w różnych okresach. Najstarsze wzmiankowane są w końcu XIV w., sporo - ok. poł. XV w., ale też znaczna część wykształciła się w XVIII i XIX w. w oparciu o istniejące folwarki ordynackie lub została założona na tzw. surowym korzeniu. W układach przestrzennych najstarszych wsi powiatu dominuje łańcuchówka. W okresie XVIII - wiecznych parcelacji prowadzonych w dobrach Ordynacji Zamojskiej wykształcił się typ wsi zwany rzędówką. Pojawiają się jednak wsie wielodrożnicowe czy ulicówki ale też układy nietypowe.

Ciekawy układ prezentuje założona w XVIII w. wieś Sitaniec Kolonia w gm. Zamość. Założona dla 16 rodzin kolonistów niemieckich sprowadzonych w 1785 r. Jest to szczególna ulicówka z zabudową mieszkalną skupioną z jednej strony ulicy, zabudowaniami gospodarczymi - z drugiej.

We wsi Guciów znajduje się skansen, muzeum etnograficzno - przyrodnicze - Zagroda Wiejska - składające się z chałupy, stodoły i obory z poddaszem, pochodzących z XIX w. i pocz. XX w. W budynkach znajdują się stare sprzęty, narzędzia i naczynia. Mieści się tu także wystawa minerałów i skamieniałości.

Większość zachowanych zabytkowych chałup wiejskich powstała w dwudziestoleciu międzywojennym (np. Kolonia Czyża, wieś Mokre, Płoskie, Skaraszów). Są to z reguły drewniane, starannie szalowane budynki kryte dachem dwuspadowym lub naczółkowym. Często powojenna zabudowa wsi nawiązuje do przedwojennej architektury - czytelny pozostaje wówczas charakter

zabudowy wcześniejszej - np. wieś Siedliska. W zamierzeniach władz Polski Ludowej miała to być wieś wzorcowa, prowadzono nawet selekcję osadzanych tam mieszkańców. Wybór Siedlisk wynikał zapewne również z ciekawego rozplanowania wsi - na planie gwiazdy.

Warto wspomnieć o dzielnicy Zwierzyńca, zwanej Borkiem, wybudowanej na przełomie lat 20/30 - tych XX w. Znajduje się tu 71 drewnianych domów, położonych przy 6 ulicach. Ogółem w Zwierzyńcu znajduje się 234 starych, najczęściej przedwojennych, drewnianych domów.

• **NAJWAŻNIEJSZE ZABYTKI SAKRALNE**

Wśród zabytków Powiatu Zamojskiego dominująca rola, zarówno w aspekcie ilościowym jak i jakościowym, przypada budowlom sakralnym. Świątynie rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne i synagogi są materialnymi oznakami wielokulturowości tego regionu.

KOŚCIOŁY I KLASZTORY RZYMSKO - KATOLICKIE

Wśród świątyń katolickich na terenie Powiatu Zamojskiego nie odnotowuje się zabytków romańskich. Architektura murowana pojawiła się dopiero w końcu XIII w. Nie odnotowuje się również kościołów gotyckich. Pojawiają się dopiero kościoły renesansowe, z których część zaliczana jest do tzw. renesansu lubelskiego, często nałożonego na budowle gotyckie, będącego owocem silnego ruchu budowlanego jeszcze w 1 poł. XVII w. Najstarszy to **kościół pw. Wniebowzięcia NMP w Starym Zamościu** wzniesiony zapewne w latach 30. XVI w. (?), obecny restaurowany od fundamentów w 1592 r., zniszczony przez pożar i restaurowany w 1 poł. XIX w. Następne - w Skierbieszowie, Łabuniach i dwa kościoły w Szczebrzeszynie.

Kościół pw. Św. Mikołaja w Szczebrzeszynie (1610 - 1620), w którym w czasie kolejnych remontów zatarto część cech renesansowych: trójnawowa hala z oszkarpowanym wielobocznym prezbiterium i barokową w wystroju wieżę w fasadzie. W sklepieniach zachowała się sztukateria z okresu budowy kościoła w typie kalisko - lubelskim, naśladująca dekorację stiukową w katedrze zamojskiej.

Kościół pw. św. Katarzyny w Szczebrzeszynie (1620 - 1638), wzniesiony jako klasztorny oo. franciszkanów, sprowadzonych do miasta już na przełomie XIV/ XV w., użytkujących wcześniejsze zabudowania drewniane. Klasztor wielokrotnie niszczone, zmieniał funkcje i użytkowników. Jest to bazylika trójnawowa, z trzykondygnacyjną wieżą na rzucie kwadratu. Kruchta połączona z klasztorem, ob. zamurowanymi krużgankami. Nawa główna na rzucie kwadratu ze sklepieniem kolebkowo - krzyżowym, prezbiterium sklepienie kolebkowo, w nawach bocznych kolebki z lunetami. Dekoracja sklepień i ścian - sztukatorska w typie kalisko-lubelskim z 2 ćw. XVII w. z warsztatu Jana Wolfa połączona z późniejszymi malowidłami (XVIII w. i 1 poł. XX w.). Zespół pofranciszkański z kościołem, klasztorem, murem i drzewostanem w granicach muru, wpisany jest do rejestru zabytków, stanowi główną dominantę układu przestrzennego centrum miasta.

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP w Skierbieszowie - prezentuje odmienny typ budowli renesansowej. Wzniesiony w pocz. XVII w. (konsekracja 1743 r.), w miejscu świątyni wcześniejszej. Kościół murowany z kamienia, jednonawowy. Przypory wzmacniające mury dobudowane później. W fasadzie wieża z kruchtą w przyziemiu, dołem murowana, w górnych kondygnacjach drewniana. Wyposażenie barokowe.

Barok na terenie Powiatu Zamojskiego pojawia się późno. Jego rozwiniętą fazę prezentują kościoły związane z architektem zamojskim J. M. Linkiem: bernardynów w Radechnicy (1684 - 1695) i dominikanów w Krasnobrodzie - Podklasztorze (1690 - 1698).

Kościół parafialny pw. Św. Antoniego w Radecznicy - w 2015 r. ogłoszony Bazyliką Mniejszą. Do kościoła prowadzą trzy kondygnacje schodów i szeroka arkadowa loggia rozciągająca się wzdłuż fasady. Dwuwieżowa, monumentalna fasada dekorowana jest zdwojonymi podwójnymi pilastrami i gzymsowaniami. Jednonawowe wnętrze sklepione krzyżowo, zostało wyposażone w jedenaście barokowych ołtarzy. W głównym ołtarzu umieszczono obraz św. Antoniego z Padwy - uznany za łaskami słynący.

Obraz miał się objawić na wzgórzu zwanym Łysą Górą w 1664 r., co stało się powodem ufundowania w tym miejscu kościoła i sprowadzenia oo. Bernardynów do opieki nad sanktuarium. Od 1869 r. kościół i klasztor były użytkowany kolejno przez unitów, potem przez wyznawców prawosławia. Od 1916 r. opiekę nad świątynią przejęli ponownie katolicy. Bernardyni powrócili w 1919 r. W okresie międzywojennym sanktuarium w Radecznicy stało się ważnym ośrodkiem kulturotwórczym. Powstało kolegium serafickie, organizowano naukowe odczyty, projekcje filmów oświatowych, imprezy kształtujące narodowe aspiracje Polaków. W 1938 r. powstała drukarnia, wydające własne czasopismo „Głos Kolegialny”. Po wyzwoleniu bernardyni otworzyli gimnazjum koedukacyjne.

Obiekty związane z działalnością bernardynów i sanktuarium objęte zostały wpisem do rejestru zabytków. Są to: zespół klasztorny bernardynów, **kościół parafialny pw. św. Antoniego Padewskiego - Sanktuarium św. Antoniego z Padwy**, schody z bramą, gimnazjum klasztorne, dawny internat ob. budynek mieszkalny, murowane kaplice: św. Franciszka, św. Tekli, św. Stanisława, MBNP - znajdujące się w tzw. lasku św. Antoniego. U podnóża Łysej Góry, nad świętym źródłem, stoi na palach drewniana ośmioboczna kaplica św. Antoniego.

Kościół pw. Nawiedzenia NMP w Krasnobrodzie - Podklasztorze - wchodzi w skład zespołu sanktuarium maryjnego obejmującego również budynki dawnego klasztoru Dominikanów. Obiekty zostały wybudowane z fundacji Marii Kazimieja d' Arguien, żony Jana III Sobieskiego. Kościół jednonawowy z węższym prezbiterium i fasadą (przebudowaną 1767 - 1769) ujętą potężnymi skośnymi, narożnymi filarami, rozczłonkowaną zdwojonymi pilastrami i potężnym, wielokrotnie profilowanym gzymsem, gierowanymi na osiach filarów. Przy prezbiterium usytuowane są dwie zakrystie i skarbiec, nad nawą - sygnaturka. W 1778 r. dobudowano kruchtę wraz z bramą według projektu Jana Mauchera.

Kościół jest połączony z dwukondygnacyjnym budynkiem klasztornym z dzwonnica. Między nimi znajduje się czworoboczny dziedziniec. Na podwórzu przyklasztornym znajduje się drewniany spichrz plebański z 1795 r. Obok kościoła dawny cmentarz - zadrzewiony plac, otoczony murem. Zabytkowa aleja kasztanowo - brzoza łączy świątynię z „Kaplicą na Wodzie” (drewno, z 1 poł. XIX w.). Przy alei stoją trzy inne kaplice: św. Onufrego (murowana na planie liścia koniczyny, z 1846 r.), św. Mikołaja i św. Anny (drewno, XIX w.) i św. Antoniego (drewno, XIX w.). W klasztorze mieści się Muzeum Sakralne, w budynkach gospodarczych - Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej. Przed klaszturem znajdują się współczesne pomniki: Chrystusa Dobrego Pasterza i Papieża Jana Pawła II, autorstwa miejscowego artysty rzeźbiarza Andrzeja Gontarza. Kościół w okresie letnim jest miejscem popularnych koncertów organowych. Za murem klasztornym, u stóp Chełmowej Góry rozciąga się zalesiony plac, na którym zlokalizowana jest Kalwaria Krasnobrodzka.

Kościół pw. św. Jana Nepomucena w Zwierzyńcu - dość nietypowy barokowy kościół, potocznie zwany „na wyspie” lub „na wodzie” (1741 - 1747). Wybudowany prawdopodobnie przez Jana Columbaniego wg projektu Andrzeja Bema. Pierwotnie istniała tu kaplica w dawnym pałacyku myśliwskim, do czasu wzniesienia kościoła pw. MB Królowej Polski pełniący rolę kościoła parafialnego. Do niewielkiej, jednonawowej świątyni dobudowano dwa pomieszczenia: zakrystię i szkołę. Kościół murowany jest z kamienia i cegły, z dwukondygnacyjną, trójosiową fasadą wpisaną w parterowy, sześciosiowy budynek nakryty polskim dachem łamanym. We wnętrzu polichromia pędzla Łukasza Smuglewicza (XVIII w.).

Klasycyzm w Powiecie Zamojskim prezentuje jedynie **kościół parafialny pw. Św. Mikołaja Biskupa w Grabowcu** (1854 - 1855).

Natomiast znaczącą grupę budowli sakralnych regionu tworzą kościoły i kaplice neogotyckie, które niemal zdominowały architekturę sakralną tych terenów w k. XIX w. i w pierwszej dekadzie wieku następnego. Na terenie Powiatu Zamojskiego jest to **kościół pw. Św. Stanisława w Wielączy** (1821 - 1825) prezentujący wczesną, romantyczną fazę gotyku. Ponadto kościoły w Sitańcu (1907 - 1913) czy **kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego w Mokrymlipiu** (1907 - 1913), projektowany przez warszawskiego architekta Józefa Piusa Dziekońskiego. Jest to duży kościół trójnawowy z dwuwieżową fasadą, murowany z cegły. W wyposażeniu kościoła znajdują się współczesne witraże (1992 - 1994) wykonane w Pracowni Artystycznej Witraży Krystyny i Bogusława Szczekanów w Krakowie.

Kościół drewniane do poł. XVI w. stanowiące niemal wyłączny rodzaj budownictwa sakralnego prowincji nie zachowały się. Najstarsze zachowane kościoły pochodzą z XVII - XIX w. i nawiązują do murowanych kościołów średniowiecznych stanowiąc grupę dominującą. Są to proste w strukturze budowle jednonawowe na rzucie prostokąta, z niższym i węższym prezbiterium, bezwieżowe, z sygnaturką na dachu nawy. W Powiecie Zamojskim jest to kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Dubie (1778 - 1779) należący do tzw. grupy kraśnickiej. Nieco przetworzony typ takiej świątyni obowiązuje również w XIX i XX w. czego przykładem jest kościół w Nieliszu (1859 r.).

CERKWIE

Teren Powiatu Zamojskiego do II wojny światowej stanowił konglomerat przenikających się kultur, typowych dla pogranicza. Początkowo w dużej części zasiedlony był przez ludność wyznania prawosławnego, w okresie od unii brzeskiej (1596 r.) do k. XVII w. zmuszanej do przechodzenia na wyznanie greckokatolickie, co również odbiło się w architekturze cerkiewnej. Gdy w 1875 r. zlikwidowano struktury kościoła unickiego na terenie zaboru rosyjskiego, władze rozpoczęły urzędowy nadzór nad budownictwem cerkiewnym, upowszechniając główne nurty narodowego stylu rosyjskiego i zastępując go nowymi formami architektury w większości murowanej. Skutkiem politycznym I wojny światowej i tzw. „bieżeństwa” oraz „akcji repatriacyjnej” prowadzonej w latach 1918 - 1939 i po 1944 r. było przejście cerkwi przez kościół rzymskokatolicki. Proces ten miał dwojakie konsekwencje: z jednej strony - różnorakie przekształcenia budynków w celu dostosowania ich do wymogów nowej liturgii, z drugiej strony - ochrona przed fizycznym zniszczeniem.

Cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Szczebreszynie - budynek w obecnej formie wzniesiony został w XVI w. w miejscu starszej świątyni, tym samym jest najstarszą świątynią Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Cerkiew jest jednonawowa, na planie prostokąta, wzniesiona z kamienia wapiennego zaś obramienia okien, nadproża i częściowo przypory

- z ceramicznej cegły. Oryginalne sklepienia nie przetrwały do dziś. Z wyposażenia zachowały się drzwi z 1560 r., z wystroju - zespół malowideł ściennych z przełomu XVI/XVII w. i XIX w.

Zachowane budowle cerkiewne (ob. kościoły rzym. - kat.) prezentują różnorakie walory stylistyczne. Murowana **cerkiew greckokatolicka w Świdnikach** z 1850 r. ma charakter budowli klasycznej. Na pograniczu klasycyzmu i neogotyku znajduje się **kościół w Miączynie** (1824 r.) wzniesiony jako cerkiew unicka. Rzadkością są kościoły neoromańskie, jak ob. **kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Horyszowie Polskim**, wybudowany w latach 1901 - 1903 jako cerkiew prawosławna. Kościół murowany, orientowany, z elementami stylu bizantyjskiego, jednonawowy, trójdzielny, z trójkondygnacyjną wieżą w fasadzie. Charakter budownictwa bizantyjskiego zachowuje murowany z czerwonej cegły **kościół pw. św. Izydora w Topólczy** - wzniesiony jako cerkiew w 1913 r., wg projektu Aleksandra Puringa, przebudowana w 1919 r. przez katolików: z bryły budynku usunięto kopuły i zmieniono konstrukcję dachu. Budowla jest trójdzielna, z kwadratową nawą i poligonalną absydą, zbudowana z czerwonej cegły. Nad prostokątnym przedsionkiem wznosi się dzwonnica kryta dachem namiotowym wykończonym niewielką cebulastą kopułą.

Inne cerkwie murowane Powiatu Zamojskiego: w Horyszowie Ruskim (1809 r.), Cześnikach (1898 r.), Kalinówce (1880 r.), Kosobudach (1842 - 1848), Łaziskach (1910 r.)

Znaczna część cerkwi Powiatu Zamojskiego to budowle drewniane. Część z nich prezentuje uproszczoną bryłę bezkopułową, jednonawową z mniej lub bardziej wyodrębnionym prezbiterium i z sygnaturką na dwuspadowym dachu nawy. Przykładem są cerkwie, ob. kościoły katolickie w Trzęsinach (1902 r., przebudowana w latach 1933 - 1934), czy w Śniatyczach - 1838 r. Typ cerkwi bizantyjsko - rosyjskiej prezentują cerkwie: Niewirków (1882 r.), Potoczek (1870 r.), Gdeszyn (1896 r.), Szewnia Dolna (1905 r.).

Inaczej prezentuje się architektura drewnianego **kościoła pw. św. Michała Archanioła w Zubowicach**. Wzniesiony został 1777 r. jako cerkiew unicka, w latach 1875 - 1918 użytkowany przez parafię prawosławną. Jest to budowla drewniana o konstrukcji wieńcowej, trójdzielna: przedsionek, nawa i pomieszczenie ołtarzowe wzniesione na rzucie kwadratów; prezbiterium zamknięte jest trójbocznie. Nad wszystkimi częściami budynku znajdują się ośmiopłociowe kopuły na wysokich bębnach, zakończone cebulastymi hełmami na pseudolatarniach, z krzyżami.

SYNAGOGI

Jedyną zachowaną na terenie Powiatu Zamojskiego jest **synagoga w Szczebrzeszynie** zbudowana pocz. XVII w., przebudowana w XVIII w. Spalona w czasie II wojny, latach 1957 - 1963 gruntownie odbudowana i od 1965 r. przeznaczona na Miejsko - Gminny Ośrodek Kultury, gruntownie remontowana w latach 2009 - 2010. Późnorenesansowy, murowany budynek na planie prostokąta z dobudówkami; od płd. i płn. parterowe dobudówki - babińce, od zach. piętrowy aneks z przedsionkiem i salą obrad na parterze, babińcem na piętrze. Przykryty jest zrekonstruowanym polskim dachem łamanym. Wejście do prostokątnej i obniżonej sali modlitw prowadzi z przedsionku przez renesansowy, prosty, kamienny portal. Sala główna posiada sklepienie klasztorne z lunetami. Pierwotnie ściany były zdobione polichromiami i sztukateriami zachowanymi w formie szcążkowej. Na frontowej ścianie synagogi znajduje się kamienna tablica informująca w trzech językach: polskim, hebrajskim i jidisz, o historii i wcześniejszym przeznaczeniu budynku.

• ARCHITEKTURA REZYDENCJONALNA

Ze względu na historyczną strukturę własności ziemskiej Powiatu Zamojskiego zdecydowanie przeważają niewielkie dwory szlacheckie, a stosunkowo nieliczną grupę stanowią magnackie założenia pałacowe. Bardzo nieliczne są najstarsze przykłady nowożytnej architektury rezydencjonalnej. Obiekty te w swojej pierwotnej formie miały charakter siedzib obronnych.

Nie zachowały się, niegdyś liczne XVII - wieczne drewniane dwory, które zostały zastąpione w XVIII i XIX w. nowymi obiektami. Wiele XVII - wiecznych siedzib magnackich, zniszczonych podczas działań wojennych, zostało odbudowanych i przekształconych w reprezentacyjne założenia, pozbawione cech obronnych. Część z nich natomiast uległa bezpowrotnej zagładzie.

W XVIII w. powstała grupa późnobarokowych założeń pałacowych, prezentujących typ rezydencji o proveniencji francuskiej *entre cour et jardin* (pomiędzy dziedzińcem a ogrodem) o osiowej i symetrycznej kompozycji, gdzie położony centralnie pałac poprzedzony jest dziedzińcem, z usytuowaną po obu stronach pomocniczą zabudową, a po przeciwnej stronie znajduje się park. Przykładami takich założeń są: pałac w Łabuniach i pałac w Klemensowie (ob. część Szczebrzeszyna), obydwa dobrze zachowane.

Zespół pałacowo - parkowy Zamojskich w Klemensowie - najstarsza część wzniesiona w latach 1744 - 1746 wg projektu J. A. Bema, została rozbudowana wg proj. przez Henryka Ittara w latach 1810 - 1813 i przez Henryka Marconiego w l. 1826 - 1841. Początkowo był letnią rezydencją Zamojskich, w latach 1809 - 1941 ich główną siedzibą do 1941 r. Przy pałacu istniała kaplica oraz budynek oranżerii. W 1945 r. majątek upaństwowiono. We wnętrzach zachowały się kominki, główna klatka schodowa i zabytkowe wyposażenie biblioteki (regaly na książki). Po wojnie mieścił się tu dom pomocy społecznej, obecnie pałac odzyskała rodzina Zamojskich. Aktualnie pałac jest opuszczony i podlega stopniowej destrukcji. Wokół znajdowały się zabudowania gospodarcze i park (136 ha) w stylu angielskim z licznym, wielogatunkowym starodrzewem. Wśród egzotycznych roślin występują: surmia zwyczajna, magnolia, orzech czarny, sosna wejmutka, budynek porasta milin. Do rejestru zabytków wpisany jest zespół pałacowy: pałac, oranżeria, dom emerytów, tzw. Biała Oficyna, Czerwony Domek i park.

Zespół pałacowo - parkowy Zamojskich oraz folwark w Łabuniach - pałac wzniesiony w latach 1735 - 1760, wg projektu B. Meredyndy dla Jana Jakuba Zamojskiego, którego żoną była Ludwika Poniatowska, siostra króla Stanisława. Kolejny właściciel w 1922 r. przekazała zabudowania Siostrzom Franciszkanom Misjonarkom Maryi, które prowadziły tu przedszkole i sierociniec. Przebudowany w latach 1933 - 1936, po zniszczeniach wojennych 1944 r. został częściowo odbudowany w latach 60 - tych i 80 - tych XX w. Obecnie jest to Dom Rekolekcyjny Sióstr FMM.

Wśród budynków zespołu znajdują się dwie oficyny z poł. XVIII w. oraz dwa pawilony z lat 1775 - 1776. Zabudowania folwarczne zamykające czworoboczny dziedziniec znajdują się na płd. - zach. od dziedzińca pałacowego. Teren otaczają pozostałości regularnego parku (17 ha) - z główną częścią na wsch. od pałacu. Rośnie tu wiele lip, jesionów, klonów i innych drzew. Aleje o prostym lub łukowym biegu w końcu parku tworzą układ gwiazdasty, tworząc osi widokowe wzgórza roztoczańskie i las. Obok zbiegu alei - kurhan poświęcony pamięci powstańców styczniowych. Nieco dalej na płn. - wsch. znajduje się mały cmentarz zakonny z XVIII w., gdzie pochowana jest rodzina ostatnich właścicieli - Szeptyckich.

Klasycyzm prezentuje wzniesiony w XVIII w. **dwór w Udryczach**, eklektycznie częściowo przebudowany w 2 poł. XIX w. W zespole znajdują się barokowe budynki: XVII - wieczna oficyna i kaplica ariańska, także dom zarządcy oraz park w stylu angielskim (XIX w.).

Cechy klasycystyczne posiada **pałac w Krasnobrodzie - Podzamczu**, w zespole wznoszonym w XVIII - XIX, XX w. obejmującym dwór, galerię, wieżę ciśnięć i park. Barokowy, kilkakrotnie niszczone i odbudowywany, ob. z przewagą cech architektury klasycystycznej. Jest budowlą piętrową, krytą polskim łamanym dachem. Kolumnowa galeria łączy pałac z oficyną wybudowaną na przełomie XVIII/XIX w. Obecnie w pałacu mieści się Sanatorium Rehabilitacyjne dla Dzieci im. Janusza Korczaka.

Do ciekawszych rezydencji klasycystycznych Zamojszczyzny należy **pałac w Łabuńkach** wzniesiony w pocz. XIX w., wg projektu Ch. P. Aignera. W skład zespołu wchodzi park, oficyna i usytuowany pośrodku pałac, w którym znajdowała się kolekcja cennych obrazów i ok. 4000 tomowa biblioteka ze „Statutem” J. Łaskiego z 1506 r., „Żywotem Św. Stanisława” J. Długosza z 1530 r., „Biblię Leopoldy” z 1564 r. Zniszczony 1915 r. i ponownie w czasie II wojny, został odbudowany i przeznaczony na szkołę. Obecnie w pałacu mieści się Zgromadzenie Misjonarzy Krwi Chrystusa, a w oficynach od 1997 r. - Dom Św. Ducha i Hospicjum Santa Galla. W 2012 r. zakończyły się prace konserwatorskie w pałacu, oficynie, przeprowadzana jest rewaloryzacja parku. Restauracji poddano kolumnadę przed fasadą i usytuowany od strony ogrodu taras. Balustrada została wykonana z piaskowca, zrekonstruowano kamienne wazy attyki. Trwa rekonstrukcja ścian, odtwarzane będą oryginalne wnętrza z XIX - wiecznymi sztukateriami autorstwa rodziny Baumannów (twórców min. wystroju rzeźbiarskiego pałacu w Łańcucie).

Najliczniej zachowały się dwory i pałace wzniesione w 2 poł. XIX i na pocz. XX w. Są to dwory z elementami późnoklasycystycznymi, jak portyk kolumnowy lub filarowy w fasadzie. Np. dworki w Skoromochach (1907 r. z czterokolumnowym portykiem w fasadzie) czy znacznie późniejszy niewielki dwór w Łaziskach. Najlepszym przykładem jest pałac w Sitnie.

Pałac rodziny Malczewskich w Sitnie - zbudowany w 2 poł. XIX w. na miejscu siedziby starszej. W 1923 r. część majątku, wraz z pałacem odkupił Sejmik Zamojski. Utworzono w nim Gospodarstwo Rolne Sejmiku Zamojskiego i Ludową Szkołę Rolniczą Żeńską, która działała do 1950 r. Pałac, po kapitalnym remoncie w latach 70 - tych XX w., był użytkowany przez Zamojski Ośrodek Doradztwa Rolniczego oraz Uniwersytet Ludowy im. Stanisława Staszica. Bryła złożona z dwukondygnacyjnego korpusu ze zróżnicowanymi w wysokości ryzalitami i portykiem kolumnowym oraz licznymi aneksami. Dekoracja elewacji ogranicza się do profilowanych gzymsów, obramień otworów. Wewnątrz zachowane pilastry, i rozety sali balowej. Park krajobrazowy (4,5 ha) z pocz. XIX w., w końcu XIX w., przeobrażony w stylu angielskim, o zatartym układzie kompozycyjnym drzewa zaliczane do 13 gatunków. Wśród nich wyróżniono 9 pomników przyrody .

Równie liczne na terenie Powiatu Zamojskiego są wzniesione w 2 poł. XIX w. i na pocz. XX w. - budynki historyzujące, zwykle o malowniczej, wielocłonowej bryle, często powstałe w wyniku rozbudowy wcześniejszych obiektów, poprzez dodanie jednego lub dwóch skrzydeł. Należą do nich m.in. pałace i dwory w: Ujazdowie (ok. 1880, eklektyzm), Szystowicach (1872 r.), Stawie Noakowskim (k. XIX w.), Niewirkowie (1911 r., eklektyczny) czy w Ruskich Piaskach (1905 r., neorenesansowy).

Dwór w Ruskich Piaskach, ob. Dom Pomocy Społecznej: dwukondygnacyjny budynek piętrowy, wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta, nakryty dachami wielospadowymi. W osi wejścia akcentowana ryzalitem o arkadowym podcieniu, w narożu okrągła baszta i wieża z zegarem.

Otoczający dwór park o pow. 14 ha powstał w pocz. XX w. i posiada czytelną kompozycję przestrzenną. Na uwagę zasługują tu pomnikowe wierzby oraz graby o obwodach w pierśnicy zbliżonych do 2,5 m.

Przy większości dawnych założeń rezydencjonalnych zachowały się zespoły zabudowań folwarcznych. Pochodzą w większości z 2 poł. XIX i 1 ćw. XX w. i przetrwały w znacznie uszczuplonym stanie. Wśród zachowanych budynków folwarcznych przeważają różnego typu obiekty gospodarcze takie jak obory, stodoły, spichlerze i stajnie. W części założeń zachowały się gorzelnie oraz budynki mieszkalne należące do służby folwarcznej. Ich stan zachowania jest średni, zwykle są użytkowane.

W zdecydowanej większości w złym stanie zachowania znajdują się, towarzyszące dawnym rezydencjom, zabytkowe parki. W czasie okupacji i po wojnie uległy one znacznej dewastacji, polegającej na wycinaniu drzewostanu. Brak konserwacji spowodował ich zdziczenie i zatarcie pierwotnej kompozycji. W części założeń rezydencjonalnych nastąpiła daleko idąca degradacja przestrzenna, spowodowana nie tylko ubytkiem pierwotnej substancji architektonicznej, ale także wzniesieniem na ich terenie szeregu nowych obiektów kubaturowych, zarówno mieszkalnych domów wielorodzinnych, jak i budynków gospodarczych (szczególnie w miejscach, których użytkownikami były państwowe gospodarstwa rolne).

• BUDYNKI UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ I BUDOWNICTWO PRZESMYŚLOWE

Budynki użyteczności publicznej w Powiecie Zamojskim stanowią stosunkowo nieliczny zespół. W jego skład wchodzi ratusze, szkoły, urzędy gminne, zajazdy oraz szpitale i inne. Na terenie Powiatu Zamojskiego wymienić należy: ratusz Szczebrzeszynie (1830 r.), Szkołę Wojewódzką Zamojskich w Szczebrzeszynie (1819 - 1822) czy zespół budynków Zarządu Ordynacji Zamojskiej w Zwierzyńcu i Rezydencja Plenipotenty Ordynacji.

Zespół Zarządu Ordynacji Zamojskiej w Zwierzyńcu składa się z późnoklasycystycznego gmachu głównego z 2 ćw. XIX w, budynku bocznego z poł. XIX w., 4 oficyn i budynku tzw. „Prażatówki” z 1 ćw. XIX w. Obecnie mieści się tu siedziba Zespołu Szkół Drzewnych i Ochrony Środowiska. Za budynkami znajdują się pozostałości zabytkowej alei lipowej. **Zespół Rezydencji Plenipotenty Ordynacji** tworzy murowana willa na rzucie prostokąta, szalowana z zewnątrz deskami ze snycerką (1889 - 1890), ob. siedziba Roztoczańskiego Parku Narodowego. Ponadto: wozownia parterowy, kamienny budynek nakryty dachem dwuspadowym z lukarnami (k. XIX w.) i kamień w formie prostopadłościanu, upamiętniający zwalczenie plagi szarańczy w 1711 r. usytuowany w parku.

Powiat Zamojski był regionem rolniczym, dlatego też nigdy nie rozwinął się tu na szerszą skalę przemysł, poza jego gałęzią związaną z przetwórstwem spożywczym tj. browarami, gorzelniami, czy młynami oraz funkcjonującymi tartaki, stolarniami i fabrykami mebli. Zagrożeniem dla zabytkowej architektury przemysłowej bywają zmiany funkcji, które powodują przekształcenia zarówno bryły jak i detalu. Zachowało się niewiele obiektów przemysłowych: młyn w Bondyrzu z kompletnym wyposażeniem, wieża ciśnień w Krasnobrodzie - Podzamczu, gorzelnia w zespole dworskim w Niewirkowie oraz zespół w Zwierzyńcu: wyluszcarnia nasion, magazyn szyszek i browar.

• CMENTARZE

Niemal do końca XVIII w. cmentarze funkcjonowały w powiązaniu z kościołami parafialnymi ulokowanymi w centrach miast i wsi. Dopiero w ustawach, które weszły w życie w 1812 r. wprowadzono nakazy likwidacji cmentarzy przykościelnych i lokowania nowych poza obrębem zabudowy. Natomiast w małych parafiach niejednokrotnie nowe cmentarze powstawały dopiero pod koniec 1 poł. XIX w. W związku z mieszkanką kulturową i religijną zakładano cmentarze wyznaniowe w miarę osiedlania się wyznawców różnych konfesji. Występują tu więc cmentarze rzymskokatolickie, greckokatolickie, prawosławne, ewangelickie, żydowskie, polskokatolickie.

Wielkość i formy nekropolii rzymskokatolickich są zróżnicowane. Zdecydowana większość to obiekty zajmujące powierzchnię 1 - 2 ha, podzielone na kwatery, z wytyczonymi alejkami. Cmentarze mniejszości religijnych mają w większości nieczytelne kwatery. Na terenie powiatu występują również cmentarze wojenne, najczęściej zlokalizowane na terenach działań wojennych. Posiadają one zróżnicowaną postać, gdyż występują jako samodzielnie funkcjonujące, jak też w postaci pojedynczych mogił (zazwyczaj zbiorowych) oraz kwater tzw. wojennych na cmentarzach wyznaniowych.

Stan zachowania cmentarzy rzymskokatolickich jest zróżnicowany, znajdujące się na ich terenie najstarsze nagrobki niejednokrotnie wymagają zabiegów konserwatorskich. W znacznie gorszym stanie znajdują się cmentarze innych wyznań, szczególnie dotyczy to cmentarzy żydowskich, wśród których tylko na połowie zachowały się macewy bądź tablice upamiętniające miejsce ich istnienia. Brak właściwej opieki powoduje, iż większości z nich grozi całkowite unieczyszczenie w terenie.

• DZIEDZICTWO PRZEDHISTORYCZNE

Pod koniec V w. na terenach Powiatu Zamojskiego pojawiło się osadnictwo słowiańskie. Najstarszą jest osada z przełomu V i VI w. w Zubowicach. Od VII w. osadnictwo zaczęło się intensywnie rozwijać, co zaowocowało przyrostem osad otwartych, przy których często powstały cmentarzyska kurhanowe, niekiedy znacznych rozmiarów. W VIII - IX w. związki rodowe zostały zastąpione przez osiadłe tu plemiona - Lędzian. W VIII - IX w. zaczęły powstawały pierwsze grody, w X w. wybudowano potężne grody w Czerwieniu z czasem otoczone podgrodziami i licznymi osadami przygrodzowymi. Tereny międzyrzecza Wieprza i Bugu stały się areną walk polsko - ruskich i ostatecznie w 1031 r. znalazły się pod władaniem książąt ruskich.

Kolejny, znaczny rozwój osadnictwa zanotowano w XII - XIII w. Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa zmienił się obrządek pogrzebowy z ciałopalnego na szkieletowy. Cmentarze sytuowano przy kościołach i kaplicach. Rozwijające się osadnictwo zostało gwałtownie przerwane wskutek najazdów tatarskich w poł. XIII w. Załamało się osadnictwo w rejonie Czerwienia, co ma zapewne związek ze zniszczeniem grodu. Podobnie niszczycielskie najazdy dotknęły ziemię lubelską ze strony Jaćwingów i Rusinów.

Badania archeologiczne nad okresem późnego średniowiecza i czasów nowożytnych koncentrują się wokół miast historycznych, zamczysk jak Grabowiec. Stosunkowo późno stanowiska z okresu nowożytnego zaczęto rejestrować podczas badań AZP dlatego ich liczba jest znacznie zaniżona. Wszystkie miejscowości o historycznej przeszłości są bowiem potencjalnymi stanowiskami, które najczęściej nie są ujęte w ewidencji konserwatorskiej.

5.3.1. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne to tradycja, żywe przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Jest to niezmiernie ważny aspekt dziedzictwa kulturowego, istotny w procesie kształtowania tożsamości każdej grupy społecznej i jednostki. Dziedzictwo niematerialne obejmuje tradycje i przekazy ustne, w tym język - jako narzędzie przekazu, spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem. Większość tych elementów na terenie Powiatu Zamojskiego badana była jedynie wrywkowo.

Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r., kładzie nacisk na ochronę praktyk, wyobrażeń, przekazów, wiedzy i umiejętności oraz na związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową. Dziedziczenie tradycji, jej utrwalanie i przekazywanie kolejnym pokoleniom stanowi zasadniczą formę jej ochrony. W projekcie Programu ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przygotowanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, założono wdrożenie celowych działań, które powinny odbywać się na płaszczyźnie krajowej, regionalnej i lokalnej.

Najważniejszym znakiem działalności kulturowej społeczności jest osadnictwo, którego dwiema podstawowymi formami są wieś i miasto. Niezwykle istotnymi elementami krajobrazu kulturowego są wsie, osadzone w krajobrazie rolniczym i naturalnym pejzażu przyrodniczym, posiadające własne specyficzne elementy składowe krajobrazu kulturowego; zespoły dworsko - i pałacowo - parkowe, architektura sakralna w zasadniczy sposób wpływająca na sylwetę architektoniczną jednostki przestrzennej i mała architektura - kapliczki i figury przydrożne stanowią cenny akcent krajobrazu miejskiego i wiejskiego, zarówno ze względu na wartości artystyczne, jak też kulturowe.

Ważnym czynnikiem tożsamości krajobrazu kulturowego powiatu jest sfera kultury ludowej. W przekazie pokoleniowym wyrażana była jedność norm estetycznych, moralnych, tożsamość ideałów i wzorów życia, hierarchię wartości danej wspólnoty oraz zbliżone przeżywanie i interpretowanie świata. Współczesność wsi i miasteczek Zamojszczyzny, postaw, dążeń i zachowań wyraża się w stałej konfrontacji tradycji i nowoczesności. Dążenie do unifikacji warunków bytu, zacierania granic między miastem a wsią jest naturalną tendencją, lansowaną przez media wszechobecne, opiniotwórcze, zacierające granice także kulturowe. Jakby na drugim biegunie codzienności jest potrzeba wspólnego tworzenia, bycia razem, poszukiwania korzeni, źródeł, „inności”, wyróżnika własnego, regionalnego dziedzictwa kulturowego.

Starostwo Powiatowe, pełniąc funkcję mecenatu nad kulturą oraz w trosce o rozwój kulturowo - intelektualny mieszkańców powiatu, niektóre zadania zleca, powierza lub współuczestniczy w ich organizacji, innym instytucjom mającym siedzibę poza powiatem. Instytucje, organizacje i stowarzyszenia zajmujące się promowaniem kultury i dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu:

- Zamojski Dom Kultury;
- Orkiestra Symfoniczna im. Karola Namysłowskiego;
- Muzeum Zamojskie;
- Towarzystwo Miłośników Zwierzyńca;

- Towarzystwo Przyjaciół Skierbieszowa;
- Towarzystwo Przyjaciół Grabowca;
- Towarzystwo Regionalne Miasta i Gminy Krasnobród;
- Towarzystwo Przyjaciół Klemensowa w Michalowie;
- Zamojskie Towarzystwo „RENESANS”;
- Zamojskie Towarzystwo Muzyczne;
- Zamojskie Towarzystwo Leśmianowskie;
- Krasnobrodzkie Stowarzyszenie Artystyczne;
- Stowarzyszenie Twórców Ludowych - Oddział w Zamościu;
- Stowarzyszenie Promocji Rozwoju Zamojszczyzny - gm. Zamość;
- Stowarzyszenie Społeczno - Kulturalne Gminy Adamów;
- Stowarzyszenie Społeczno - Kulturalne „Leśne Sioło” - w Wólce Wieprzeckiej;
- Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich;
- Stowarzyszenie Przyjaciół Ludowego Zespołu Pieśni i Tańca „Zamojszczyzna”;
- Związek Harcerstwa Polskiego - Komenda Hufca;
- Punkt Informacji Turystycznej w Krasnobrodzie;
- Zamojskie Centrum Informacji Turystycznej i Historycznej w Zamościu.

W zakresie ochrony dziedzictwa kulturalnego oraz podtrzymywania zbiorowej pamięci, obok Zamojskiego Muzeum, na terenie powiatu ważną i cenną funkcję pełnią:

- Ośrodek Edukacyjno - Muzealny Roztoczańskiego Parku Narodowego w Zwierzyńcu;
- Muzeum Wsi Zamojskiej w Sitnie - LODR;
- Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej - muzeum parafialne - z okazjonalną kolekcją wieńców dożynkowych, eksponatami prezentującymi kulturę ludową oraz florę i faunę regionu - mieści się w zespole przyklasztornym, powstało z pasji kolekcjonerskiej ks. prałata Romana Marszałca;
- Zagroda w Guciowie - Anny i Stanisława Jachymków - prywatny skansen „Zagroda Guciów”. W skład wchodzi zagroda z przełomu XIX i XX w. z budynkami mieszkalnymi i gospodarczymi oraz spichlerz z XVIII w. We wnętrzu znajdują się sprzęty i narzędzia używane na wsi roztoczańskiej. W komorze zgromadzony został zbiór skał i skamieniałości z terenów Lubelszczyzny.

Różnorodność kultury ludowej ziemi zamojskiej świadczy o jej duchowym bogactwie. Zachowały się i wciąż są kultywowane liczne zwyczaje, obrzędy, przekazywane z pokolenia na pokolenie tradycje, rozwija się sztuka ludowa. W powiecie aktywną działalność prowadzi kilkudziesięciu twórców ludowych, w większości zrzeszonych w Stowarzyszeniu Twórców Ludowych. Reprezentują różne dziedziny twórczości, a zwłaszcza takie jak: plastyka obrzędowa, wycinanki z papieru, poezja i proza ludowa, rzeźba. W zamojskim ruchu artystycznym dominuje nurt folklorystyczny. Do najważniejszych imprez i wydarzeń o charakterze kulturalnym, odbywających się cyklicznie na obszarze Powiatu Zamojskiego zaliczyć należy:

- Jarmark św. Kiliana - Skierbieszów;
- Międzynarodowy Festiwal Folklorystyczny „EUROFOLK”;
- Dożynki Powiatowe (widowisko obrzędowe, konkurs na wieniec dożynkowy);
- Zamojskie Dni Folkloru z kiermaszem sztuki ludowej - Zwierzyniec;
- Przegląd Orkiestr Dętych - Krasnobród, Zwierzyniec;
- Letnia Akademia Filmowa - Zwierzyniec;

- Międzynarodowy Festiwal „Śladami Singera” - Szczepieszyn, Krasnobród;
- Letnie Międzynarodowe Koncerty Organowe - Krasnobród;
- Festiwal Muzyki Organowej i Kameralnej „Per Artem ad Astra” - Krasnobród;
- „Bitwa pod Komarowem” rekonstrukcja - Komarów - Osada;
- Rekonstrukcja wydarzeń z lat okupacji 1939-1944 „Na wzgórzach i lasach Zielonego” – gm. Krasnobród
- Festiwal „Stolicą Języka Polskiego” - Szczepieszyn;
- Kiermasz Wielkanocny;
- Piknik Archeologiczny – Sąsiadka;
- Roztoczański Piknik Sołtysów – gm. Zamość;
- Festiwal Turystyczny – Nielisz;
- „Rockowisko” – Zwierzyniec;
- Festiwal Twórczości Patriotyczno-Chrześcijańskiej – Sułów;
- Powiatowe Eliminacje Wojewódzkiego Konkursu Piosenki Dziecięcej i Młodzieżowej „Śpiewający Słowik” – Krasnobród;
- Zawody w powożeniu zaprzęgami konnymi – Grabowiec Góra;
- Festiwal Piosenki Ekologicznej – Kaczórki;
- Międzynarodowe Dni Filmu Religijnego „Sacrofilm” – Zamość;
- Konkurs Gitarowy – Szczepieszyn;
- Międzynarodowe Biennale Fotografii – Zamość;
- „Folkowisko” – gm. Zamość;
- Przegląd Muzyki Wojskowej i Patriotycznej;
- Festyn Integracyjny Osób Niepełnosprawnych – Błonie gm. Szczepieszyn;
- Konspiracja w Klasztorze – Radecznicza;
- Dni Kultury Japońskiej – Szczepieszyn;
- Przegląd Zespołów Weselnych – Zwierzyniec;
- Lubelskie Spotkanie z Tradycją i Kulturą Łowiecką – Zwierzyniec.

5.4. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze Powiatu Zamojskiego nie występują parki kulturowe, pomniki historii, nie wpisano obiektów na Listę Skarbów Dziedzictwa, natomiast występują pozostałe formy ochrony zabytków.

5.4.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Zamojskiego znajduje się 236 zabytków nieruchomych, wpisanych do rejestru zabytków, w tym: 147 zabytków nieruchomych architektury i budownictwa (Tabela nr 1), 38 cmentarzy (Tabela nr 2), 31 parków (Tabela nr 3) oraz 20 stanowisk archeologicznych (Tabela nr 4). Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie powiatu. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim - rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Liczba zabytków wpisanych w poszczególnych gminach powiatu kształtuje się następująco:

- gmina Adamów - 8;
- gmina Grabowiec - 16;
- gmina Komarów - Osada - 15;
- gmina Krasnobród - 22;
- gmina Łabunie - 17;
- gmina Miączyn - 11;
- gmina Nielisz - 9;
- gmina Radecznica - 16;
- gmina Sitno - 14;
- gmina Skierbieszów - 13;
- gmina Stary Zamość - 13;
- gmina Sułów - 14;
- gmina Szczepietyn - 29;
- gmina Zamość - 13;
- gmina Zwierzyniec - 27.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome architektury i budownictwa wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT/ ZESPÓŁ OBIEKTÓW	NR REJESTRU ZABYTEKÓW
1	Adamów	Adamów	Dworek drewniany w zespole dworskim	A/1476
2	Adamów	Adamów	Owczarnia w zespole dworskim	A/1476
3	Adamów	Adamów	Park z aleją dojazdową w zespole dworskim	A/1476
4	Bondyrz	Adamów	Młyn wodny	A/457
5	Potoczek	Adamów	Cerkiew prawosławna, ob. kościół filialny pw. św. Stanisława	A/1516
6	Potoczek	Adamów	Dzwonnica w zespole cerkwi	A/1516
7	Szewnia Dolna	Adamów	Cerkiew prawosławna, ob. kościół filialny pw. Zwiastowania NMP	A/1517
8	Grabowiec	Grabowiec	Kościół parafialny pw. św. Mikołaja	A/1323
9	Grabowiec	Grabowiec	Dzwonnica w zespole kościoła	A/1323
10	Grabowiec	Grabowiec	Urząd gminy, ob. dom mieszkalny	A/1599
11	Skomorochy Duże	Grabowiec	Dwór w zespole	A/443
12	Szystowice	Grabowiec	Dwór w zespole	A/1449
13	Dub	Komarów - Osada	Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia	A/657
14	Dub	Komarów - Osada	Dzwonnica w zespole kościoła	A/657
15	Dub	Komarów - Osada	Ogrodzenie w zespole kościoła	A/657
16	Dub	Komarów - Osada	Kaplica grobowa rodziny Rulikowskich	A/1435
17	Komarów	Komarów - Osada	Kościół parafialny pw. św. Trójcy	A/1485
18	Wolica Śniatycka	Komarów - Osada	Miejsce upamiętniające bitwę	A/667
19	Zubowice	Komarów - Osada	Cerkiew unicka, ob. kościół parafialny rzymsko - katolicki	A/43
20	Zubowice	Komarów - Osada	Dzwonnica przy cerkwi	A/43
21	Krasnobród	Krasnobród	Zespół klasztorny Dominikanów	A/159

	Podklasztor			
22	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Klasztor poddominikański	A/159
23	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Ogrodzenie zespołu klasztornego	A/159
24	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Spichlerz plebański	A/159
25	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Kościół parafialny pw. Nawiedzenia NMP	A/159
26	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Kaplica MB „Na wodzie”	A/159
27	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Kaplica św. Onufrego	A/159
28	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Kaplica św. Anny	A/159
29	Krasnobród Podklasztor	Krasnobród	Kaplica św. Antoniego	A/159
30	Krasnobród „Zagórze”	Krasnobród	Kaplica św. Rocha	A/1314
31	Krasnobród, ul. 3 Maja 26	Krasnobród	Apteka, ob. dom mieszkalny	A/1593
32	Krasnobród, ul. Sanatoryjna 1	Krasnobród	Dwór	A/1441
33	Krasnobród Podzamek	Krasnobród	Dwór (oficyna dworska)	A/1141
34	Krasnobród Podzamek	Krasnobród	Zespół dworski	A/1441
35	Krasnobród Podzamek	Krasnobród	Wieża ciśnień	A/1441
36	Krasnobród	Krasnobród	Galeria pałacowa	A/1441
37	Łabunie	Łabunie	Kościół parafialny pw. MB Szkaplerznej i św. Dominika	A/825
38	Łabunie	Łabunie	Ogrodzenie kościoła	A/825
39	Łabunie	Łabunie	Kaplica, galeria obrazów	A/825
40	Łabunie	Łabunie	Dzwonnica przy kościele	A/825
41	Łabunie	Łabunie	Zespół pałacowy	A/473
42	Łabunie	Łabunie	Pałac	A/473
43	Łabunie	Łabunie	Pawilon, tzw. kasztelanka	A/473
44	Łabunie	Łabunie	Oficyna prawa	A/473
45	Łabunie	Łabunie	Oficyna lewa	A/473
46	Łabunie	Łabunie	Budynek inwentarski	A/473
47	Łabunie	Łabunie	Ogrodzenie części folwarcznej	A/473
48	Łabuńki	Łabunie	Zespół pałacowo - parkowy	A/411
49	Łabuńki	Łabunie	Pałac w zespole	A/411
50	Łabuńki	Łabunie	Oficyna w zespole	A/411

51	Miączyn	Miączyn	Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła	A/546
52	Niewirków	Miączyn	Pałac w zespole	A/1478
53	Niewirków	Miączyn	Kapliczka św. Jana Nepomucena	A/1478
54	Niewirków	Miączyn	Gorzelnia w zespole	A/1478
55	Świdniki	Miączyn	Kościół parafialny pw. MB Królowej Korony Polskiej	A/1295
56	Nielisz	Nielisz	Kościół parafialny pw. św. Wojciecha	A/185
57	Ruskie Piaski	Nielisz	Pałac	A/1320
58	Staw Noakowski	Nielisz	Dwór	A/1446
59	Ujazdów	Nielisz	Dwór	A/1324
60	Ujazdów	Nielisz	Budynek gospodarczy w zespole	A/1324
61	Mokrelipie	Radecznica	Kościół parafialny pw. Znalezienia Krzyża	A/1318
62	Mokrelipie	Radecznica	Plebania	A/1318
63	Radecznica	Radecznica	Zespół klasztorny Bernardynów	A/1305
64	Radecznica	Radecznica	Kościół parafialny pw. św. Antoniego Padewskiego	A/1305
65	Radecznica	Radecznica	Klasztor Bernardynów	A/1305
66	Radecznica	Radecznica	Schody z bramą	A/1305
67	Radecznica	Radecznica	Gimnazjum klasztorne	A/1305
68	Radecznica	Radecznica	Kaplica św. Franciszka	A/1305
69	Radecznica	Radecznica	Budynek mieszkalny, d. internat	A/1305
70	Radecznica	Radecznica	Kaplica św. Stanisława	A/1305
71	Radecznica	Radecznica	Kaplica św. Tekli	A/1305
72	Radecznica	Radecznica	Kaplica MBNP	A/1305
73	Radecznica	Radecznica	Kaplica św. Antoniego	A/1305
74	Horyszów Polski	Sitno	Cerkiew prawosławna, ob. kościół parafialny pw. św. Krzyża	A/1598
75	Jarosławiec	Sitno	Dworek rządcówka	A/1456
76	Sitno	Sitno	Zespół pałacowo - parkowy	A/1321
77	Sitno	Sitno	Pałac w zespole	A/1321
78	Sitno	Sitno	Magazyn, d. stodoła	A/1321
79	Sitno	Sitno	Magazyn, d. spichlerz	A/1321
80	Kalinówka	Skierbieszów	Cerkiew prawosławna, ob. kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża	A/1560
81	Łaziska	Skierbieszów	Cerkiew prawosławna, ob. kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia	A/1564
82	Łaziska	Skierbieszów	Dwór murowany	A/1438
83	Skierbieszów	Skierbieszów	Kościół parafialny pw. wniebowzięcia NMP	A/1461
84	Stary Zamość	Stary Zamość	Zespół kościelny	A/1072
85	Stary Zamość	Stary Zamość	Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP	A/1072
86	Stary Zamość	Stary Zamość	Plebania	A/1072
87	Stary Zamość	Stary Zamość	Kaplica grobowa	A/1072
88	Stary Zamość	Stary Zamość	Ogrodzenie zespołu kościelnego	A/1072
89	Udrysze	Stary Zamość	Pałac w zespole	A/476
90	Udrysze	Stary Zamość	Zespół pałacowo - parkowy	A/476

91	Udrylicze	Stary Zamość	oficyna	A/476
92	Udrylicze	Stary Zamość	Kaplica ariańska	A/476
93	Wisłowiec	Stary Zamość	Kapliczka przydrożna	A/1603
94	Klemensów	Sułów	Zespół pałacowo - parkowy	A/316
95	Klemensów	Sułów	Pałac w zespole	A/316
96	Klemensów	Sułów	Dom odźwiernego, „gotycki”	A/316
97	Klemensów	Sułów	Dom emerytów	A/316
98	Klemensów	Sułów	Oranżeria	A/316
99	Michalów	Sułów	Budynek szkoły podstawowej	A/345
100	Michalów	Sułów	Elektrownia wodna	A/344
101	Michalów	Sułów	Maneż w zespole folwarcznym	A/343
102	Tworyczów	Sułów	Kościół parafialny	A/1514
103	Tworyczów	Sułów	Dzwonnica	A/1514
104	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Układ urbanistyczny	A/642
105	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Budynek LO w zespole szkół Zamojskich	A/1307
106	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Internat męski	A/1307
107	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Internat żeński	A/1307
108	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Budynek zsz w zespole szkół	A/1307
109	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Budynek szkolny	A/1307
110	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Kościół parafialny pw. św. Mikołaja	A/1462
111	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Dzwonnica w zespole kościelnym	A/1462
112	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Ogrodzenie w zespole kościelnym	A/1462
113	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Kościół pw. św. Katarzyny	A/1460
114	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Ogrodzenie zespołu klasztornego	A/1460
115	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Dawny klasztor Franciszkanek, ob. szpital	A/1460
116	Szczebrzeszyn, ul. Sądowa 4	Szczebrzeszyn	Cerkiew grecko - katolicka	A/474
117	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Kaplica cmentarna św. Leonarda	A/1496
118	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Ruiny zamku	c/82
119	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Synagoga	A/475
120	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Dom dyrektora cukrowni	A/1602
121	Wielącza	Szczebrzeszyn	dzwonnica	A/315
122	Wielącza	Szczebrzeszyn	Kościół parafialny pw. św. Stanisława	A/315
123	Wielącza	Szczebrzeszyn	Dzwonnica w zespole kościoła	A/315
124	Wielącza	Szczebrzeszyn	Ogrodzenie w zespole kościoła	A/315
125	Borowina Sitaniecka	Zamość	Rządcówka	A/1501
126	Bortatycze	Zamość	Rządcówka	A/1580
127	Sitaniec	Zamość	Kościół parafialny pw. św. Bartłomieja	A/1505
128	Sitaniec Wolica	Zamość	Rządcówka ordynacka	A/1498
129	Zawada	Zamość	Rządcówka	A/1451
130	Guciów	Zwierzyniec	Chałupa w zagrodzie 19	A/835
131	Guciów	Zwierzyniec	Obora w zagrodzie 19	A/835
132	Guciów	Zwierzyniec	Stodoła w zagrodzie 19	A/835
133	Guciów	Zwierzyniec	Spichlerz przeniesiony z Tarnogrodu	A/187

134	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Kościół filialny pw. św. Jana Nepomucena Na Wyspie	A/1464
135	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Dzwonnica	A/1464
136	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Gmach główny zarządu ordynacji	A/1491
137	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Oficyna skrzydłowa południowa	A/1491
138	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Oficyna boczna pld.	A/1491
139	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Oficyna wschodnia	A/1491
140	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Oficyna boczna ptn.	A/1491
141	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Browar, główny budynek	A/392
142	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Portiernia przy browarze	A/392
143	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Pałac plenipotentą	A/1292
144	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Wozownia, ob. bud. gospodarczy	A/1292
145	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Budynek studni	A/1292
146	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Wyłuszcarnia nasion	A/1515
147	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Magazyn szyszek przy wyłuszcarni	A/1515

Tabela nr 2. Cmentarze wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT/ ZESPÓŁ OBIEKTÓW	NR REJESTRU ZABYTEKÓW
1	Bereść	Grabowiec	Cmentarz wojskowy austriacki z 1915 r.	A/1524
2	Grabowiec	Grabowiec	Cmentarz rzymsko - katolicki	A/1492
3	Grabowiec Góra Grabowiec	Grabowiec	Cmentarz żydowski „nowy”, cmentarz przykościelny	A/1323
4	Wolica Uchańska	Grabowiec	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1525
5	Dub	Komarów - Osada	Cmentarz przykościelny	A/657
6	Dub	Komarów - Osada	Cmentarz parafialny	A/1435
7	Komarów	Komarów - Osada	Cmentarz parafialny	A/1573
8	Komarów	Komarów - Osada	Cmentarz przykościelny	A/1485
9	Zubowice	Komarów - Osada	Cmentarz przykościelny, d. przycerkiewny	A/43
10	Krasnobród	Krasnobród	Cmentarz parafialny	A/483/90
11	Krasnobród	Krasnobród	Cmentarz przykościelny	A/159
12	Łabunie	Łabunie	Cmentarz przykościelny	A/825
13	Gdeszyn	Miączyn	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1526
14	Świdniki	Miączyn	Cmentarz przykościelny	A/1513
15	Nielisz	Nielisz	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1523
16	Mokrelipie	Radecznica	Cmentarz parafialny	A/1508
17	Zaporze Kolonia	Radecznica	Cmentarz wojskowy austriacki	A/1519
18	Horyszów Polski	Sitno	Cmentarz parafialny	A/1553
19	Sitno	Sitno	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1583
20	Sitno	Sitno	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1584
21	Stanisławka	Sitno	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1548
22	Hajowniki	Skierbieszów	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1520
23	Iłowiec	Skierbieszów	Cmentarz wojenny	A/1521
24	Lipina Nowa	Skierbieszów	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1538

25	Skierbieszów Dulnik	Skierbieszów	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1522
26	Skierbieszów	Skierbieszów	Cmentarz przykościelny	A/1461
27	Wierzba	Stary Zamość	Cmentarz wojenny	A/1529
28	Stary Zamość	Stary Zamość	Przykościelny	A/1072
29	Kitów	Sułów	Cmentarz wojenny z I wojny światowej	A/1552
30	Bodaczów (Wielącza Kolonia)	Szczebrzeszyn	Cmentarz wojenny	A/1576
31	Szczebrzeszyn, ul. Wyzwolenia 1	Szczebrzeszyn	Cmentarz przykościelny	A/1462
32	Szczebrzeszyn, ul. Sądowa 4	Szczebrzeszyn	Cmentarz przy cerkiewny	A/474
33	Szczebrzeszyn, ul. Cmentarna	Szczebrzeszyn	Cmentarz Parafialny	A/1496
34	Szczebrzeszyn, ul. Zamojska	Szczebrzeszyn	Cmentarz żydowski	A/1495
35	Wielącza	Szczebrzeszyn	Zespół kościelny z cmentarzami starym i nowym	A/315
36	Lipsko	Zamość	Cmentarz parafialny rzymsko - katolicki	A/1571
37	Sitaniec	Zamość	Cmentarz d. grzebalny i przykościelny	A/1505
38	Zwierzyniec - obręb geod. Rudka	Zwierzyniec	Cmentarz żydowski	A/1586

Tabela nr 3. Parki wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT	NR REJESTRU ZABYTKÓW
1	Adamów	Adamów	Park z aleją dojazdową w zespole dworskim	A/1476
2	Dańczypol	Grabowiec	Park dworski	A/1574
3	Grabowczyk	Grabowiec	Park dworski	A/1306
4	Hołużne	Grabowiec	Park dworski	A/1559
5	Skomorochy Duże	Grabowiec	Park podworski	A/443
6	Szystowice	Grabowiec	Park dworski	A/1449
7	Krasnobród, ul. Tomaszowska 16	Krasnobród	Zespół klasztorny z aleją	A/159
8	Krasnobród	Krasnobród	Ogród pałacowy Fudakowskich w Podzamku	A/1441
9	Łabunie	Łabunie	Założenie pałacowo - ogrodowe	A/473
10	Łabuńki	Łabunie	Park pałacowy	A/411
11	Miączyn	Miączyn	Drzewostan w otoczeniu d. cerkwi	A/546
12	Niewirków	Miączyn	Park podworski	A/1478
13	Świdniki	Miączyn	Park podworski	A/1295
14	Ruskie Piaski	Nielisz	Park pałacowy	A/1320
15	Staw Noakowski	Nielisz	Park dworski	A/1446
16	Ujazdów	Nielisz	Park krajobrazowy	A/1324
17	Radecznicza	Radecznicza	Ogród klasztorny	A/1305
18	Jarostawiec	Sitno	Park krajobrazowy	A/1456

19	Sitno	Sitno	Park pałacowy	A/1321
20	Hajowniki	Skierbieszów	Park dworski	A/1442
21	Łaziska	Skierbieszów	Park podworski	A/1438
22	Udrylicze	Stary Zamość	Park pałacowy	A/476
23	Klemensów	Sułów	Park pałacowy	A/316
24	Michalów	Sułów	Ogród w Michalowie	A/345 A/344
25	Szczebrzeszyn, ul. Wyzwolenia 1	Szczebrzeszyn	Park przykościelny	A/1462
26	Bortatycze Kolonia	Zamość	Założenie dworsko - parkowe	A/1580
27	Borowina Sitaniecka	Zamość	Park	A/1501
28	Chyża	Zamość	Park podworski	A/1454
29	Zawada	Zamość	Ogród przy d. folwarku	A/1451
30	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Ogród pałacowy	A/1491
31	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Park środowiskowy	A/1304

Tabela nr 4. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT	NR REJESTRU	DATA WPISU DO REJESTRU ZABYTKÓW
1	Grabowiec	Grabowiec	Grodzisko na „Górze Zamkowej” w Grabowcu na stan. nr 1 posiada owalny zarys o średnicy ok. 130 m z dobrze widocznymi wałami. Wraz z wysuniętym na zachód podgrodzem datowane jest na okres XII/XIII do XV w. Na miejscu grodziska od XV do XVIII w. istniał zamek, poświadczony źródłami historycznymi i archeologicznymi. Ponadto odkryto tu ślady osadnictwa z epoki neolitu.	C/74	21.02.1967 r.
2	Skibice	Grabowiec	Grodzisko ze stosunkowo dobrze zachowanym owalnym wałem, na stanowisku archeologicznym nr 1 - wzniesienie zwane „Wały” lub „Zamczysko”.	C/75	18.02.1967 r., 15.12.1987 r.
3	Śniatycze	Komarów - Osada	Grodzisko wczesnośredniowieczne - stanowisko archeologiczne nr AZP 90-90/114-45 zlokalizowane na działce wskazanej w decyzji, w obszarze leśnym.	C/168	05.12.2016 r.
4	Dominikanówka	Krasnobród	Cmentarzysko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 1 (9 kopców ziemnych).	C/112	23.01.1990 r.
5	Malewsczyzna	Krasnobród	Kurhan - kopiec ziemny (stanowisko archeologiczne nr 1, AZP nr 92-87/42) - na działce ewid. nr 437.	C/158	19.12.2012 r.
6	Podkotlice (w decyzji:	Miączyn	Grodzisko z dobrze zachowanymi wałami o owalnym narysie, położone na podmokłych łąkach w dolinie rz. Siniochy.	C/87	03.12.1968 r., 02.02.1988 r.

	Zawalów)		Zachowany dotychczas kształt kolistego kopca o średni. 55 m, otoczony fosą i biegnącym wokół niej zewnętrznym wałem.		
7	Rozdoły i Kolonia Sitno	Sitno	Cmentarzisko kurhanowe - stanowisko archeologiczne nr 2.	C/146	19.08.1996 r.
8	Kolonia Sitno	Sitno	Stanowisko archeologiczne nr 4 (kurhan) - na działce leśnej.	C/147	19.12.1996 r.
9	Skierbieszów	Skierbieszów	Grodzisko - ze słabo zachowanymi umocnieniami ziemnymi w postaci wału o kształcie zbliżonym do trójkąta i wydłużone, owalne podgrodzie bez czytelnych wałów, na stanowisku archeologicznym nr 1 - wzniesienie w dolinie rzeki Wolica zwane „Zamczysko”.	C/78	10.03.1967 r., 18.12.1987 r.
10	Wiszenki	Skierbieszów	Kurhan (stanowisko archeologiczne nr 1 usytuowane na polu ornym) - 1 duży kopiec ziemny o wys. ok. 4 m i średnicy ok. 15 m.	C/94	31.12.1959 r., 22.12.1987 r.
11	Sąsiadka	Sułów	Grodzisko z podgrodzem otoczonym wałem od południa i zachodu oraz wał zewnętrzny, na działkach użytkowanych przez rolników.	C/85	20.10.1967 r. 25.02.1987 r.
12	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Wzgórze zamkowe z ruinami budynku zamkowego z czytelnymi odcinkami wału ziemnego i fosy, na stanowisku archeologicznym nr 1.	C/88	11.08.1982 r., 22.12.1987 r.
13	Lipisko Polesie	Zamość	Cmentarzisko kurhanowe w Lipsku Polesiu na stan. nr 1 położone jest na dużym wzniesieniu o płaskim szczycie w obrębie doliny małego cieku. Początkowo (w 1968 r.) zarejestrowano tam 60 kopców. Obecnie jest ich 28. Wysokość nasypów waha się od 0,2 do 0,5 m, a średnica od 3 do 9 m. Kurhany rozlokowane są w kilku równoległych rzędach.	C/86	28.11.1968 r.
14	Mokre	Zamość	Cmentarzisko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 1 (43 kopce ziemne).	C/97	03.03.1987 r.
15	Guciów	Zwierzyniec	Cmentarzisko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 1 (21 kopców ziemnych).	C/100	09.01.1989 r.
16	Guciów	Zwierzyniec	Cmentarzisko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 2 (7 kopców ziemnych), w obrębie oddziału leśnego nr 101.	C/101	11.01.1989 r.
17	Guciów	Zwierzyniec	Cmentarzisko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 3 (24 kurhany) - w obrębie oddziału leśnego nr 193.	C/102	10.01.1989 r.

18	Guciów	Zwierzyniec	cmentarzysko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 4 - w obrębie oddziałów leśnych nr 185 i 186 (54 kopce ziemne).	C/103	11.01.1989 r.
19	Guciów	Zwierzyniec	Cmentarzysko kurhanowe na stanowisku archeologicznym nr 5 (101 kopców ziemnych).	C/104	14.04.1994 r.
20	Guciów	Zwierzyniec	Grodzisko wczesnośredniowieczne na stanowisku archeologicznym nr 7.	C/105	05.01.1989 r.

5.4.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków ruchomych na terenie powiatu

Zgodnie z art. 3 pkt 1 i 3 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytek ruchomy, to rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością, stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków podlegają ochronie konserwatorskiej wynikającej z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Właściciel lub posiadacz zabytku ruchomego zobowiązany jest m.in. do:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Jedną z podstawowych form ochrony ppoz. zabytków ruchomych jest ich wyposażenie w specjalistyczne urządzenia techniczne (np. systemy sygnalizacji pożaru, stałe czy półstałe instalacje gaśnicze, sieci hydrantowe). Szczególna rola przypada systemom sygnalizacji pożarowej, bowiem ich zadaniem jest wykrycie zagrożenia (pożaru) w jego wczesnej fazie. Dzięki temu możliwe jest szybkie podjęcie interwencji i zminimalizowanie strat.

Na terenie powiatu występują zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków, jednak ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się danych dotyczących tych obiektów. Głównie stanowią wyposażenie kościołów, zostały przedstawione poniżej w Tabeli nr 5.

Tabela nr 5. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków ruchomych na terenie Powiatu Zamojskiego

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	GMINA	OBIEKT/ ZESPÓŁ OBIEKTÓW	NR REJESTRU ZABYTEKÓW	DATA WPISU DO REJESTRU ZABYTEKÓW
1	Grabowiec	Grabowiec	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja	B/179	08.07.1983 r.
2	Dub	Komarów - Osada	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Niepokalanego Poczęcia NMP	B/160	17.09.1987 r.
3	Komarów	Komarów - Osada	Wyposażenie kościoła parafialnego św. Trójcy	B/229	26.01.1987 r., 01.03.1995 r.
4	Śniatycze	Komarów - Osada	Wyposażenie kościoła filialnego pw. Przemienienia Pańskiego	B/498	19.10.1988 r.
5	Zubowice	Komarów - Osada	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła	B/479	23.03.1987 r.
6	Krasnobród	Krasnobród	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Nawiedzenia NMP	B/238	27.03.1984 r., 25.07.1984 r., 23.09.1988 r.
7	Łabunie	Łabunie	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Matki Boskiej Szkaplerznej i św. Dominiki	B/298	25.07.1984 r., 22.08.1995 r.
8	Gdeszyn	Miączyn	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP	B/72	02.12.1985 r.
9	Horyszów Ruski	Miączyn	Wyposażenie kościoła filialnego pw. Przemienienia Pańskiego	B/190	12.07.1983 r.
10	Miączyn	Miączyn	Wyposażenie kościoła pw. św. Michała Archanioła	B/316	26.05.1975 r.
11	Świdnik	Miączyn	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. MB Królowej Polski	B/424	09.12.1994 r.
12	Zawalów	Miączyn	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. MB Różańcowej	B/146	21.05.1990 r.
13	Gruszka Duża	Nielisz	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła, ob. kościół filialny pw. Floriana	B/474	06.10.1986 r., 14.04.1989 r.
14	Nielisz	Nielisz	Wyposażenie kościoła	B/335	15.02.1990 r.

			parafialnego pw. św. Wojciecha i MB Różańcowej		
15	Mokrelipie	Radecznicza	Wyposażenie kościoła rzymsko - katolickiego Znalezienia Krzyża Św.	B/98	02.06.2004 r.
16	Radecznicza	Radecznicza	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Antoniego Padewskiego	B/373	24.07.1989 r., 29.11.1994 r.
17	Kalinówka	Skierbieszów	Wyposażenie kościoła parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Św.	B/205	30.03.1990 r.
18	Stary Zamość	Stary Zamość	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP	B/410 (2)	04.03.2013 r.
19	Stary Zamość	Stary Zamość	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP	B/410	07.04.1988 r.
20	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Wyposażenie kościoła filialnego pw. św. Katarzyny	B/421	25.09.1989 r., 15.10.1997 r.
21	Szczebrzeszyn	Szczebrzeszyn	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja	B/420	12.08.1996 r.
22	Sitaniec	Zamość	Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Bartłomieja Apostoła	B/402	15.06.1987 r.
23	Sitaniec	Zamość	Kamienny posąg „Śmierć” na grobie rodziny Sajkiewiczów na cmentarzu rzymsko - katolickim w Sitańcu	B/403	04.06.1996 r.
24	Topólcza	Zwierzyniec	Wyposażenie kościoła rzymsko - katolickiego św. Izydora	B/524	24.02.2009 r.
25	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Pomnik psa Marysieńki Sobieskiej za zach. wyspie stawu kościelnego	B/3	29.07.1999 r.
26	Zwierzyniec	Zwierzyniec	Wyposażenie kościoła filialnego pw. św. Jana Nepomucena	B/480	25.10.1986 r., 10.11.1994 r., 30.11.1998 r.

5.5. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z art. 3 pkt. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem archeologicznym jest zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Przedmiotem ochrony są zatem nie tylko poszczególne wytwory człowieka, ale i ich kulturowy kontekst - razem tworzą integralną całość, w terminologii naukowej zwaną stanowiskiem archeologicznym. Wydzielony wytwór określa się natomiast mianem artefaktu. Stanowiskiem archeologicznym jest obszar występowania archeologicznych zabytków nieruchomych i ruchomych jako spójnej całości, zaś artefaktem jest wydzielony, indywidualny zabytek ruchomy, np. pozyskany w trakcie badań archeologicznych. Wzajemne powiązanie przestrzenne poszczególnych nieruchomych i ruchomych części stanowiska archeologicznego stanowi właściwą, oryginalną i niepowtarzalną substancję zabytku archeologicznego.

Na terenie Powiatu Zamojskiego znajduje się 20 zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków (Tabela nr 4) oraz ponad 3310 stanowisk archeologicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków archeologicznych.

Poszczególne zasady ochrony stanowisk archeologicznych są doprecyzowane w procesie formułowania ustaleń miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, z uwzględnieniem indywidualnej specyfiki danego stanowiska archeologicznego oraz przy rozpoznaniu możliwych dla niego zagrożeń. Przepisy te należy ująć w postaci nakazów, zakazów, dopuszczeń i ograniczeń w użytkowaniu terenów, zgodnie z wytycznymi rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 26 sierpnia 2003 r. w sprawie wymaganego zakresu projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (Dz. U. z 2003 r. nr 164, poz. 1587). Ponadto zapisy planu muszą spełniać wymogi norm prawnych ustalone w rozporządzeniu Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej” (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 283).

Nie wyklucza się odkrycia w przyszłości kolejnych stanowisk archeologicznych (zwłaszcza w wyniku nowych badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski), które należy uwzględnić na dalszym etapie procesu planowania przestrzennego, pomimo ich braku w studium.

Ochrona właściwa zabytkom archeologicznym powinna być przypisana również do zabytkowych układów urbanistycznych i ruralistycznych historycznych miast i wsi, nawet jeśli nie zostały one osobno ujęte w ewidencji zabytków archeologicznych. Obszary te z natury rzeczy spełniają kryterium zabytku archeologicznego przewidzianego w art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tj. pozostałości terenowej historycznego osadnictwa. W tym przypadku z reguły dopuszczone może być zagospodarowanie wynikające z potrzeb zabudowy; obszar ciągłego osadnictwa historycznego podlega bowiem nieustannemu rozwojowi aż do czasów współczesnych i bezzasadne jest hamowanie tego procesu. Natomiast ze względu na zagrożenie dla substancji nawarstwień kulturowych, jakie niesie ze sobą naruszanie struktury gruntu, wszelkie zamierzenia budowlane na obszarze historycznego miasta powinny być objęte obowiązkiem przeprowadzenia niezbędnych badań archeologicznych.

Dla wszystkich stanowisk archeologicznych przeznaczonych do trwałego zachowania sugerowanym docelowym przeznaczeniem terenu jest utworzenie obszaru zieleni urządzonej,

zwłaszcza niskiej (głównie dla stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej), ewentualnie użytku zielonego (dla stanowisk archeologicznych płaskich). Rozrost systemu korzennego dużych drzew uszkadza bowiem nawarstwienia kulturowe oraz obiekty i ruchome zabytki archeologiczne. W przypadku stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenach leśnych, należy sformułować zasady prowadzenia gospodarki leśnej uwzględniające potrzebę ochrony zabytku.

W przypadku, gdy obszar stanowiska archeologicznego o własnej formie terenowej lub wpisanego do rejestru zabytków objęty został miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego dopuszczającym zainwestowanie lub zagospodarowanie, należy dążyć do zmiany tego planu, aby wyeliminować lub zminimalizować zagrożenie dla zabytku. Szczególny priorytet należy przyznać stanowiskom archeologicznym o własnej formie terenowej, z obszarów których należy usuwać wszelkie funkcje stwarzające zagrożenie dla substancji zabytku.

W przypadku kolizji z wszystkimi stanowiskami archeologicznymi należy wprowadzić zapisy umożliwiające przeprowadzenie niezbędnych badań archeologicznych zagrożonych zniszczeniem, na które należy uzyskać pozwolenie od wojewódzkiego konserwatora zabytków.

5.6. Gminne ewidencje zabytków i Gminne programy opieki nad zabytkami na terenie powiatu

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r., Nr 113, poz. 661). Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków, jest obowiązek uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno - budowlanej. Uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków w odniesieniu do ww. ustawy obiektów prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji

o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 53. ust. 4 pkt 2, art. 60 ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r.) oraz na etapie wydania decyzji o pozwoleniu na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego (art. 39 ust. 3 ustawy z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane). Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Gminna ewidencja zabytków jest dokumentem otwartym. Powinna być stale weryfikowana i aktualizowana.

Podstawą do sporządzenia Gminnego programu opieki nad zabytkami jest opracowana gminna ewidencja zabytków.

Na terenie Powiatu Zamojskiego większość gmin ma opracowaną gminną ewidencję zabytków, jedna gmina jest w trakcie jej tworzenia, a jedna gmina ma nieaktualną dokumentację (wykonana w 2007 r.). W najbliższych latach ewidencje te powinny zostać zaktualizowane, gdyż część obiektów może zostać wyburzona lub zmodernizowana, tracąc swoje walory. Natomiast jeśli chodzi o Gminne programy opieki nad zabytkami połowa gmin ma je opracowane. Nie jest to korzystne dla ochrony i opieki nad zabytkami, a przede wszystkim dobrego zarządzania tym zabytkowym zasobem przez poszczególne gminy. Jednak widoczna jest znaczna poprawa w wykonanych dokumentacjach na przestrzeni ostatnich dwóch lat (Tabela nr 6).

Tabela nr 6. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Zamojskiego

LP.	GMINA	GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW	GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTEKAMI
1	Adamów	opracowana w 2012 r.	BRAK
2	Grabowiec	w trakcie opracowania	BRAK
3	Komarów - Osada	opracowana w 2018 r.	opracowany na lata 2018 - 2022
4	Krasnobród	opracowana w 2014 r., w trakcie aktualizacji	BRAK
5	Łabunie	opracowana w 2018 r.	BRAK
6	Miączyn	opracowana w 2018 r.	opracowany na lata 2018 - 2021
7	Nielisz	opracowana w 2018 r.	BRAK
8	Radecznica	opracowana w 2018 r.	w trakcie opiniowania przez WUOZ
9	Sitno	opracowana w 2010 r.	opracowany w 2010 r.
10	Skierbieszów	opracowana w 2007 r.	BRAK
11	Stary Zamość	opracowana w 2018 r.	opracowany na lata 2018 - 2021
12	Sułów	opracowana w 2016 r.	BRAK
13	Szczebrzeszyn	opracowana w 2018 r.	w trakcie opracowania
14	Zamość	opracowana w 2018 r.	opracowany na lata 2018 - 2021
15	Zwierzyniec	opracowana w 2016 r.	opracowany na lata 2016 - 2020

6. Analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników, mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego - silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można - ze względu na ich pochodzenie - na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne - umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

Poniżej przedstawione zostały wyniki analizy SWOT (Tabela nr 7), skoncentrowanej wokół problematyki zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego Powiatu Zamojskiego. Analiza SWOT wykazuje duży potencjał zasobu zabytkowego Powiatu Zamojskiego. Ranga zabytków i ich stan poznania pozwalają na podejmowanie szerokich działań promocyjnych. Stan zachowania i zagospodarowania obiektów wskazuje na konieczność planowego eliminowania zagrożeń. Charakter zagrożeń wynikających głównie z niedoboru środków, a zarazem z presji inwestycyjnej, pozwala na poszukiwanie działań pośrednich - angażowanie środków inwestycyjnych z poszanowaniem wartości dziedzictwa. Zagrożeniem, które należy wyeliminować w pierwszej kolejności, jest niewystarczająca świadomość wartości i potrzeby ochrony posiadanego zasobu dziedzictwa. Ponadregionalne znaczenie części zabytków może być magnesem przyciągającym turystów i inwestorów z zewnątrz, ożywiającym gospodarczo poszczególne obszary. Jednocześnie może być czynnikiem podnoszącym wartość zabytków w oczach społeczności miejscowych. Obiekty o znaczeniu regionalnym mogą być elementem integracji społeczności lokalnych. By nie przeważały zagrożenia i słabe strony należy dążyć do wzmożenia działań edukacyjnych i promocyjnych oraz podejmować inicjatywy i programy regionalne.

Dla wykorzystania potencjału gospodarczego i kulturowego zasobu zabytków regionu należy nie dopuszczać do utraty poszczególnych obiektów, przez właściwe gospodarowanie, zabezpieczanie i konsekwentne utrzymywanie nieruchomości. Władze Powiatu powinny tworzyć zachętę dla indywidualnych właścicieli obiektów zabytkowych. Rozbudowana, istniejąca bogata propozycja atrakcji kulturalnych i turystycznych (szlaki, muzea, obiekty do zwiedzania, tereny rekreacyjno - przyrodnicze) powinna być rozwijana komplementarnie, by poszczególne obiekty tworzyły sieć i „zatrzymywały” potencjalnego turystę w regionie. Jednocześnie funkcje obiektów powinny być formułowane również z myślą o społecznościach lokalnych, które w wyniku przekształceń stają się aktywnymi odbiorcami propozycji. Fundamentalne znaczenie ma współdziałanie w zakresie ochrony zabytków, ochrony środowiska naturalnego i krajobrazu. Priorytetem powinny być zintegrowane działania władz samorządowych i społecznych grup nacisku w celu podniesienia jakości przestrzeni

publicznej i prywatnej, których integralnym składnikiem będzie dbałość o zachowanie oraz rewaloryzację zabytków i krajobrazu kulturowego regionu.

Tabela nr 7. Analiza SWOT

CZYNNIKI ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE MAJĄCE WPŁYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE W POWIECIE ZAMOJSKIM	
MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> • bogaty i różnorodny zasób zabytków wyróżniający region; • zachowane rejestrowe obiekty sakralne o wysokiej wartości kulturowej, dwory, pałace, zespoły pałacowo - parkowe oraz cmentarze; • bliskość położenia oraz współpraca w obszarze kultury z Miastem Zamość; • przygraniczne położenie regionu; • otwartość i przychylność władz samorządowych; • uchwała w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków; • dobrze oznakowane szlaki turystyczne - rowerowe, piesze i dydaktyczne; • zachowane liczne zwyczaje, obrzędy oraz silnie rozwinięta sztuka ludowa; • walory przyrodnicze powiatu - obszary objęte ochroną: Roztoczański Park Narodowy, Krasnobrodzki park krajobrazowy, Skierbieszowski park krajobrazowy, Szczebrzeszyński park krajobrazowy, 10 rezerwatów przyrody, 65 pomników przyrody; • walory turystyczne regionu (tereny chronione, dziedzictwo historyczne); • aktywnie działające na terenie powiatu liczne instytucje, organizacje i stowarzyszenia zajmujące się promowaniem kultury i dziedzictwa materialnego oraz muzea: Muzeum Zamojskie Ośrodek Edukacyjno - 	<ul style="list-style-type: none"> • niewielka ilość opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych programów opieki nad zabytkami; • ograniczona współpraca pomiędzy samorządami i powiatem (brak identyfikacji gmin z powiatem, brak wspólnej oferty promocyjno - turystycznej); • niewystarczająco rozwinięta infrastruktura na potrzeby obsługi ruchu turystycznego (m.in. gastronomia, noclegi); • zły stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych i postępujący proces ich niszczenia; • brak wystarczających środków finansowych na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych; • migracja i związane z tym zatracenie więzi z regionem; • zniekształcenie zespołów zabudowy historycznej poprzez wprowadzenie nowej zabudowy, nieliczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami; • niewystarczające środki finansowe w budżecie powiatu na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego; • niedostateczna liczba wykwalifikowanej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego kadry w gminach i powiecie.

<p>Muzealny Roztoczański Parku Narodowego w Zwierzyńcu, Muzeum Wsi Zamojskiej w Sitnie - LODR, Muzeum Wsi Krasnobrodzkiej, Zagroda w Guciowie - Anny i Stanisława Jachymków;</p> <ul style="list-style-type: none"> • bogata oferta imprez oraz wydarzeń o charakterze kulturalnym: koncerty, wystawy, przeglądy, plenery malarskie. 	
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> • wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo - budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • potencjał do rozwoju różnych form turystyki; • położenie geograficzne (gleby, bliskość dużych aglomeracji - potencjalnych rynków zbytu); • kreatywność inwestorów turystycznych; • poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej; • potencjał dla rozwoju produktów regionalnych; • możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; • rozszerzenie i polepszenie bazy noclegowej i gastronomicznej; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; • zatrzymanie degradacji substancji zabytkowej i poprawa estetyki miejscowości; • zwiększenie technologicznych możliwości prezentowania i promowania oferty kulturalnej 	<ul style="list-style-type: none"> • nadmierna komercjalizacja zabytków, która oddala je od społeczeństwa lokalnego; • presja inwestorów na przebudowę (często niewłaściwą ze stanowiska konserwatorskiego) i zmianę funkcji zespołów i obiektów zabytkowych; • klęski i zdarzenia losowe; • zanieczyszczenie środowiska związane ze zwiększoną liczbą pojazdów; • niewystarczający nadzór nad zabytkami ze strony instytucji do tego powołanych; • tworzenie strategii bez mechanizmów ich efektywnego wdrażania; • brak dostatecznych środków na skuteczną ochronę zabytków i zabezpieczenie zabytków oraz edukację w tej dziedzinie; • pogarszający się stan techniczny ze względu na wysokie koszty prac konserwatorskich; • niewłaściwe prowadzenie prac budowlanych, konserwatorskich, niezgodnie ze sztuką budowlaną.

miasta w otoczeniu.

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wytycza w artykule 87 cele dla wojewódzkich, powiatowych i gminnych programów opieki nad zabytkami nie różniąc celów poszczególnych jednostek samorządu terytorialnego, w następujący sposób:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.
2. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opieką nad zabytkami.
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystywaniem tych zabytków.
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

POnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno - gospodarczego Powiatu Zamojskiego. Wyznacza w zamierzeniu cele, których realizacja powinna doprowadzić w przyszłości do zmiany wizerunku powiatu.

Wyznaczone priorytety, kierunki działań oraz zadania sformułowane są w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza 4 - letni okres obowiązywania POnZ, co stanowi kontynuację Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Zamojskiego na lata 2015 - 2018. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze powiatu sprawozdania z częściowego wykonania POnZ. Wykonanie takiego sprawozdania, powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji POnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania POnZ oraz efektywność ich wykonania. Sposób weryfikacji ze zrealizowanych zadań został ujęty w ostatniej kolumnie w Tabeli nr 8 i 9. W związku z wyznaczonymi celami głównymi samorząd w kwestii dziedzictwa kulturowego powinien kierować się następującymi priorytetami:

PRIORYTET I. REWALORYZACJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO, JAKO ELEMENT ROZWOJU GOSPODARCZO - SPOŁECZNEGO POWIATU ZAMOJSKIEGO.

PRIORYTET II. BADANIE I DOKUMENTACJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ORAZ PROMOCJA I EDUKACJA SŁUŻĄCA BUDOWANIU TOŻSAMOŚCI KULTUROWEJ MIESZKAŃCÓW POWIATU ZAMOJSKIEGO.

Tabela nr 8. Kierunki i zadania w ramach Priorytetu nr I

PRIORYTET I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju gospodarczo - społecznego Powiatu Zamojskiego.		
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
Kierunek 1: Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.	I.1.1. Ustanawianie przez Starostę na wniosek Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków społecznych opiekunów zabytków, prowadzenie listy społecznych opiekunów zabytków, wydawanie osobom fizycznym legitymacji społecznego opiekuna zabytków, wydawanie zaświadczeń osobom prawnym lub innym jednostkom organizacyjnym nieposiadającym osobowości prawnej, pełniącym funkcję społecznego opiekuna zabytków.	czy wyznaczono opiekunów, ilu, ilość wydanych zaświadczeń, czego dotyczyły
	I.1.2. Umieszczanie przez Starostę w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, na obiekcie zabytkowym nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków, znaku informującego o tym, że zabytek ten podlega ochronie.	czy umieszczono znaki, ile i gdzie
	I.1.3. Stały monitoring oraz aplikowanie o środki z programów wspierających rewitalizację obiektów zabytkowych oraz ochronę dziedzictwa kulturowego.	czy aplikowano o środki, na co, czy pozyskano fundusze i ile
	I.1.4. Kontynuowanie przyznawania dotacji na w sprawie zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków oraz zmiana uchwały zgodnie z obowiązującymi przepisami uwzględniającymi dotacje na obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków.	ilość złożonych wniosków, ilość przekazanych środków, na jakie obiekty, zakres prac
	I.1.5. Prowadzenie okresowych kontroli stanu zachowania obiektów zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków stanowiących własność powiatu, w celu wytypowania najbardziej zagrożonych, wymagających niezbędnych remontów, na tej podstawie opracowanie planu remontów.	ile i jakie obiekty wytypowano do remontów/konserwacji, planowany zakres prac, jakie działania zrealizowano, z jakich funduszy, wartość poniesionych środków
	I.1.6. Utrzymanie obiektów zabytkowych we właściwym stanie technicznym i estetycznym oraz prowadzenie prac remontowo - konserwatorskich przy obiektach zabytkowych, stanowiących własność powiatu. W 2019 r. zaplanowano remont i wymianę dachu zabytkowego obiektu Zespołu Szkół Drzewnych i Ochrony Środowiska w Zwierzyńcu oraz inne niezbędne prace modernizacyjne.	

	I.1.7. Podejmowanie działań zabezpieczających przed zniszczeniem i poprawa stanu technicznego obiektów zabytkowych stanowiących własność Skarbu Państwa, którymi gospodaruje Starosta Zamojski.	
Kierunek 2: Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.	II.2.1. Podnoszenie poziomu wykształcenia pracowników Starostwa Powiatowego zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, poprzez przeprowadzanie odpowiednich szkoleń.	ilość przeprowadzonych szkoleń dla pracowników, ilość osób uczestniczących, czego dotyczyły szkolenia
	II.2.2. Współpraca z Urzędem Pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających na terenach objętych ochroną.	czy współpracowano, w jakim zakresie

Tabela nr 9. Kierunki i zadania w ramach Priorytetu nr II

PRIORYTET II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Powiatu Zamojskiego.		
KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
Kierunek 1: Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu.	II.1.1. Wydawanie materiałów, publikacji, folderów dotyczących zabytków w powiecie oraz wspieranie wydawania niekomercyjnych niskonakładowych wydawnictw (katalogów, przewodników, albumów, widokówek, kalendarzy i innych wydawnictw prezentujących środowisko kulturowe powiatu.	ilość wydanych materiałów, w jakiej postaci, czego dotyczyły, z kim współpracowano
	II.1.2. Upowszechnianie wiedzy o zasobach kulturowych i przyrodniczych powiatu, a także o jego walorach turystycznych na stronie internetowej powiatu oraz w innych dostępnych środkach masowego przekazu.	jak upowszechniano wiedzę, gdzie, czy i co zamieszczono na stronie www, ilość odsłon
	II.1.3. Nagłaśnianie i informowanie lokalnej społeczności o ważnych odkryciach konserwatorskich i archeologicznych w celu budowania tożsamości historycznej oraz kreowania właściwych zachowań wobec dziedzictwa kulturowego.	w jaki sposób informowano, z kim współpracowano, czego dotyczyły działania
	II.1.4. Opracowanie interaktywnej mapy powiatu z naniesioną lokalizacją obiektów zabytkowych, ułatwiającej dotarcie do wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego.	czy opracowano mapę, ilość poniesionych środków, ilość odsłon
	II.1.5. Kontynuowanie w opracowywaniu sprawozdania z realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami przy ścisłej współpracy z gminami z terenu powiatu oraz udostępnianie sprawozdania do publicznej wiadomości.	czy i ile opracowano sprawozdań, czy uczestniczyły w tym gminy powiatu, które, czy udostępniono dokument, gdzie, ilość odsłon

Kierunek 2. Edukacja i popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym powiatu.	II.2.1. Rozwijanie działalności edukacyjnej poprzez współdziałanie z samorządami, organizacjami pozarządowymi i instytucjami, popularyzującą ochronę zabytków, kulturę, regionalne tradycje.	forma współpracy, pomocy, z kim współpracowano jakie działania zaplanowano/ rozpoczęto/zrealizowano, czego dotyczyły
	II.2.2. Popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach oraz dobrych praktyk projektowych przy zabytkach.	czy były popularyzowane, w jakiej formie, ile razy, czego dotyczyły
	II.2.3. Organizacja imprez z zakresu kultury propagujących historię i tradycję o charakterze ponadgminnym oraz upowszechnianie kultury w trybie ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie.	ilość zorganizowanych imprez/akcji, ich zakres, ilość poniesionych środków
	II.2.4. Wprowadzanie tematyki opieki nad zabytkami i historii regionu do zajęć szkolnych poprzez organizowanie lekcji popularyzujących historię powiatu oraz zabytki znajdujące się na jego terenie.	co zaplanowano/ zrealizowano, gdzie, ilość szkół i dzieci objętych
	II.2.5. Aktywna współpraca z mediami i innymi podmiotami w celu promocji zabytków oraz upowszechniania działań związanych z opieką na zabytkami.	forma współpracy, pomocy, z kim współpracowano jakie działania zaplanowano/ rozpoczęto/zrealizowano, czego dotyczyły
	II.2.6. Wspieranie aktywności lokalnej mającej na celu ochronę zabytków, wspieranie działań oraz współpraca z organizacjami pozarządowymi działającymi w sferze ochrony zabytków.	forma wsparcia, czego dotyczyło, ilość powstałych szlaków, tras
	II.2.7. Wspieranie podejmowanego przez gminy zagospodarowania miejsc atrakcyjnych turystycznie, m.in. szlaków kulturowych, ścieżek edukacyjnych, tras rowerowych itp.	gdzie, jak i co promowano
	II.2.8. Promowanie istniejących szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych przebiegających w pobliżu obiektów zabytkowych.	forma wsparcia, ilość osób zainteresowanych, ilość złożonych wniosków, wysokość otrzymanych funduszy, na co przeznaczono fundusze
Kierunek 3: Dostęp do informacji na temat źródeł finansowania ochrony zabytków.	II.3.1. Wspieranie właścicieli i dysponentów obiektów zabytkowych w procesie korzystania z funduszy Unii Europejskiej w zakresie opieki nad zabytkami poprzez bieżące zamieszczanie na stronie internetowej powiatu dostępnych samorządowi informacji dot. możliwości pozyskiwania zewnętrznych środków finansowych, ułatwiających właścicielom oraz zarządom obiektów zabytkowych terminowe i prawidłowe składanie stosownych wniosków.	forma wsparcia, ilość osób zainteresowanych, ilość złożonych wniosków, wysokość otrzymanych funduszy, na co przeznaczono fundusze

8. Instrumentarium realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami

W realizacji POnZ wykorzystane zostaną instrumenty, określone w programach rządowych i wojewódzkich, w tym w Krajowym Programie Opieki nad Zabytkami oraz w innych dokumentach o charakterze planistycznym i strategicznym, a także narzędzia i środki własne Starostwa Powiatowego oraz partnerów uczestniczących w realizacji POnZ, tj. m.in. Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, państwowych i samorządowych instytucji kultury, jednostek samorządu terytorialnego, kościołów oraz organizacji pozarządowych. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno - prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym POnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.;
- ustawa o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 czerwca 2017 r.;
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.;
- ustawa Prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 r.;
- ustawa Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r.;
- ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r.;
- ustawa o gospodarce nieruchomościami z dnia 21 sierpnia 1997 r.;
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej z dnia 25 października 1991 r.;
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu;

- **instrumenty finansowe:**

- udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków i ujętych w gminnej ewidencji zabytków;
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje;
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publicznego - prywatnego” (PPP).

- **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Zamojskiego;
- edukacja kulturowa;
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- informacja na temat znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju powiatu;
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

- **instrumenty koordynacji:**

- realizacja projektów i programów powiatu, dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego powiatu (np. strategia rozwoju, plany rozwoju lokalnego, programy rozwoju infrastruktury, programy ochrony

środowiska przyrodniczego, programy prac konserwatorskich, studia i analizy, koncepcje, plany rewitalizacji);

- współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków;
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego.

• **instrumenty kontrolne:**

- oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym powiatu;
- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji POnZ oraz aktualizacja POnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania;
- monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego;
- prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji POnZ;
- aktualizacja bazy zasobów dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu.

9. Źródła finansowania Powiatowego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, tj. osób fizycznych, jednostek organizacyjnych, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze powiatu z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów POnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• **Źródła krajowe:**

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- dotacje wojewódzkie, powiatowe, gminne;
- dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji - fundusz kościelny;
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów;
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej;

- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW);
- programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- fundusze od fundacji;
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków.

• **Źródła zagraniczne:**

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych;
- źródła z programu Polska Cyfrowa PO PC 2014 - 2020;
- źródła pozaunijne - Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wewnątrz;
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;

- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków;
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo, dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,
- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie** - przyznawane są zgodnie z uchwałą o ochronie zabytków Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 06 czerwca 2005 r. - w sprawie udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Terminy składania wniosków:

- prace planowane - do 28 lutego - roku w którym dotacja ma być udzielona;
- refundacja - do 30 czerwca - roku, w którym dotacja ma być udzielona, na dofinansowanie prac przeprowadzonych w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku.

• **Dotacje wojewódzkie i powiatowe**

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa/Radę Powiatu w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane.

Dotacje z budżetu Województwa Lubelskiego - reguluje uchwała nr XXXVIII/682/09 Sejmiku Województwa Lubelskiego z dnia 9 grudnia 2009 r. zmieniająca uchwałę w sprawie zasad udzielania dotacji celowych na prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. Nabór wniosków o udzielenie dotacji odbywa się w systemie ciągłym od 1 stycznia do dnia 31 maja roku, w którym dotacja ma być udzielona. Wnioski weryfikowane są przez komórkę organizacyjną Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego właściwą do spraw kultury pod względem formalnym i merytorycznym zgodnie z kolejnością wpływu, do wyczerpania środków w budżecie na dany rok. Dotacja nie może być udzielona, jeżeli obiekt był własnością Województwa

Lubelskiego lub Skarbu Państwa, a od daty zbycia obiektu na rzecz innego właściciela upłynęło mniej niż 5 lat.

Dotacje z budżetu Starostwa Powiatowego w Zamościu - udzielane są na podstawie uchwały nr XXXII/187/2010 Rady Powiatu w Zamościu z dnia 23 czerwca 2010 r. w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. Urz. Woj. Lub. Nr 88, poz. 1609). Z budżetu Powiatu Zamojskiego mogą być udzielone dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, usytuowanym na terenie Powiatu Zamojskiego, posiadającym istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub kulturowe oraz znajdującym się w złym stanie technicznym. Wnioski o dotację składa się do dnia 30 września każdego roku, poprzedzającego możliwość udzielenia dotacji.

W pierwotnych uchwałach do budżetu powiatu nie ma planowanych środków na ten cel. W trakcie roku środki są zabezpieczane po rozpatrzeniu wpływających wniosków w trybie uchwały Rady Powiatu.

• **Konkurs „Zabytek Zadbane 2018”**

„Zabytek Zadbane” jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 r. podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Obiekty można zgłaszać w 6 kategoriach:

- a) Utrwalenie wartości zabytkowej obiektu;
- b) Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu (w tym założenia dworskie i pałacowe);
- c) Adaptacja obiektów zabytkowych;
- d) Architektura i budownictwo drewniane;
- e) Architektura przemysłowa i budownictwo inżynieryjne;
- f) Kategoria specjalna: właściwe użytkowanie i stała opieka nad zabytkiem.

• **Fundusz Termomodernizacji i Remontów**

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły - wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw.

premier, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwane przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilane ze środków budżetu państwa.

• **Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)**

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych. W oparciu o Wspólną Strategię działania Narodowego Funduszu i wojewódzkich funduszy ochrony środowiska i gospodarki wodnej na lata 2013 - 2016 z perspektywą do 2020 r., realizuje politykę ochrony środowiska w Polsce. Służą temu stabilne przychody, doświadczony kadry oraz wypracowane formy współpracy z beneficjentami.

Wyznaczony cel generalny Strategii działania NFOŚiGW: „Poprawa stanu środowiska i zrównoważone gospodarowanie jego zasobami przez stabilne, skuteczne i efektywne wspieranie przedsięwzięć i inicjatyw służących środowisku”, realizowany jest w ramach czterech priorytetów:

- Ochrona i zrównoważone gospodarowanie zasobami wodnymi;
- Racjonalne gospodarowanie odpadami i ochrona powierzchni ziemi;
- Ochrona atmosfery;
- Ochrona różnorodności biologicznej i funkcji ekosystemów.

• **Program Dom Kultury+**

Organizatorem Programu Dom Kultury+ jest Narodowe Centrum Kultury. Jest on realizowany zgodnie z założeniami Paktu dla Kultury. Celem strategicznym Programu Kultura - Interwencje jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura - Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• **Finansowanie z fundacji**

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź - KGHM, Fundację PGNiG, Fundację Orange.

• **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywien wyznaczanych wskutek

postępowań w sprawach o wykroczenia. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów od 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powodzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

9.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

• Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2019, Ochrona Zabytków

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- 1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- 2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- 3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- 4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

• Program „Infrastruktura kultury”

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

• **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego udziela dotacji na badania archeologiczne zgodnie z przyjętym Rozporządzeniem z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

Rozporządzenie określa warunki i tryb udzielania oraz rozliczania dotacji na:

1) badania archeologiczne prowadzone ze względu na planowane albo realizowane:

a) roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,

b) roboty ziemne lub zmianę charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co może doprowadzić do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego.

2) wykonanie dokumentacji badań archeologicznych, o których mowa w pkt. 1.

Dotację na przeprowadzenie badań archeologicznych otrzymać może osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna zamierzająca realizować te działania, w przypadku gdy koszt planowanych badań archeologicznych i ich dokumentacji będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych do przeprowadzenia działań. Zasady udzielania określone są w art. 82a i 82b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

9.3. Środki europejskie

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

• **Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014 - 2020**

Obecnie trwa przygotowanie trzech typów programów: transgranicznych, transnarodowych i międzyregionalnego na lata 2014 - 2020. Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia:

- obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja ma na celu wzmocnienie współpracy poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży;

- duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej;

- wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi mogą dotyczyć między innymi kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

• Kreatywna Europa

Kreatywna Europa to nowy program Unii Europejskiej oferujący wsparcie finansowe dla sektorów audiowizualnych, kultury i kreatywnych. Program ten będzie realizowany w latach 2014 - 2020 i będzie zawierał trzy komponenty: MEDIA, KULTURA i część międzysektorową z nowym instrumentem finansowym od 2016 r. Nowe priorytety, które pojawiają się w Kreatywnej Europie wynikają z analizy obecnej sytuacji sektorów kultury w Europie i problemów, jakie napotykają europejscy artyści. Są to przede wszystkim: budowanie kompetencji sektorów kultury i kreatywnych do skutecznego działania na poziomie ponadnarodowym oraz strategiczne budowanie i rozwój publiczności dla odbioru europejskich dzieł i zwiększanie dostępu do kultury.

Komponent Kultura jest częścią programu Kreatywna Europa skierowaną do instytucji, organizacji i innych podmiotów działających w sektorach kultury i kreatywnych. Jego celem jest promocja europejskiej kultury i sztuki, zwiększanie mobilności artystów i dzieł europejskich, budowanie współpracy kulturalnej na poziomie ponadnarodowym, rozwijanie europejskiej publiczności oraz dostosowywanie sektorów kultury i kreatywnych do technologii cyfrowych i wdrażania innowacji.

• Program Europa dla Obywateli 2014 - 2020

Powyższy Program jest kolejnym programem wspólnotowym skierowanym na realizację „miękkich” działań projektowych, między innymi w tematyce dziedzictwa kulturowego, którego celem jest zwiększenie świadomości obywateli o historii i integracji europejskiej oraz pomoc w lepszym zrozumieniu polityki UE i jej wpływu na życie codzienne obywateli państw członkowskich.

Celami ogólnymi Programu są:

- rozwijanie obywatelstwa europejskiego przez umożliwienie współpracy i uczestnictwa w budowaniu demokratycznej, różnorodnej kulturowo, otwartej na świat Europy;
- rozwijanie poczucia tożsamości europejskiej opartej na wspólnych wartościach, historii i kulturze, umacnianie poczucia odpowiedzialności za UE wśród obywateli;
- pogłębianie tolerancji i wzajemnego zrozumienia między obywatelami Europy.

Cele ogólne realizowane są na poziomie ponadnarodowym za pomocą celów szczegółowych, do których należy:

- gromadzenie członków społeczności lokalnych z całej Europy w celu wymiany doświadczeń, opinii i wartości;
- wspieranie działań, debat i refleksji na temat obywatelstwa europejskiego i demokracji przy współpracy z europejskimi organizacjami społeczeństwa obywatelskiego;
- przybliżanie Europy obywatelom przez propagowanie europejskich wartości i osiągnięć z zachowaniem pamięci o jej historii;
- zachęcanie obywateli i organizacji obywatelskich we wszystkich krajach do wzajemnych kontaktów, umacniających dialog międzykulturowy (jedność w różnorodności), budowanie więzi między „starymi” a nowymi członkami UE.

Program składa się z dwóch obszarów tematycznych: Pamięć i Obywatelstwo europejskie oraz Demokratyczne zaangażowanie i uczestnictwo obywatelskie, które są uzupełnione przez działanie horyzontalne nazwane „waloryzacją”, sprowadzające się do analizy, rozpowszechniania i wykorzystania wyników projektów dofinansowanych z Programu „Europa dla Obywateli”. Minimalna kwota dofinansowania projektu to 60 000 euro, maksymalna 600 000 euro. Wsparcie

finansowe Unii nie może przekroczyć 70% całkowitego budżetu. Wnioski mogą składać organizacje badające europejską politykę publiczną (ośrodki analityczne) lub organizacje społeczeństwa obywatelskiego, które przez swoje stałe i regularnie prowadzone działania wnoszą konkretny wkład w realizację celów programu Europa dla Obywateli, a ponadto spełniają wszystkie następujące wymagania:

- posiadają osobowość prawną co najmniej od czterech lat,
- działają na poziomie europejskim,
- nie są nastawione na zysk,
- mają siedzibę w jednym z krajów członkowskich UE, krajach EFTA i innych, jeśli podpisały one w 2014 r. protokół ustaleń z Komisją Europejską.

• Program operacyjny infrastruktura i środowisko 2014 - 2020

Program Infrastruktura i Środowisko 2014 - 2020 to największy program finansowany z Funduszy Europejskich nie tylko w Polsce, ale i Unii Europejskiej. Główne obszary, na które zostaną przekazane środki to: gospodarka niskoemisyjna, ochrona środowiska, przeciwdziałanie i adaptacja do zmian klimatu, transport i bezpieczeństwo energetyczne oraz ochrona zdrowia i dziedzictwo kulturowe. Budżet programu wynosi ponad 27,4 mld euro z Funduszy Europejskich (FE), czyli ok. 115 mld zł.

Priorytet nr 8. Ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego - alokacja z FE 467,3 mln euro: inwestycje w ochronę i rozwój dziedzictwa kulturowego oraz zasobów kultury, np. instytucji kultury, szkół artystycznych.

• Polska Cyfrowa PO PC 2014 - 2020

Projekt programu operacyjnego Polska Cyfrowa przygotowały Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji oraz Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju. Program został przyjęty przez rząd 8 stycznia 2014 r., 5 grudnia 2014 r. przez Komisję Europejską. Celem tego programu jest wykorzystanie potencjału cyfrowego do poprawy jakości życia. Ministerstwo Administracji wychodzi z założenia, że pełne wykorzystanie potencjału nowoczesnych technologii wymaga nie tylko budowy infrastruktury i usług, ale także wspierania kompetencji cyfrowych Polaków.

W ramach programu planuje się realizację czterech osi priorytetowych:

Oś priorytetowa I. Powszechny dostęp do szybkiego Internetu - alokacja UE - 1 020 222 652 EUR.

Cel szczegółowy 1. Wyeliminowanie terytorialnych różnic w możliwości dostępu do szerokopasmowego Internetu o wysokich przepustowościach.

Oś priorytetowa II. E - Administracja i otwarty rząd - alokacja UE 949 604 018 EUR.

Cel szczegółowy 2. Wysoka dostępność i jakość e - usług publicznych.

Cel szczegółowy 3. Cyfryzacja procesów back-office w administracji rządowej.

Cel szczegółowy 4. Cyfrowa dostępność i użyteczność informacji sektora publicznego.

Oś priorytetowa III. Cyfrowa aktywizacja społeczeństwa - alokacja UE 145 000 000 EUR.

Cel szczegółowy 5. Zwiększenie stopnia oraz poprawa umiejętności korzystania z Internetu, w tym e-usług publicznych.

Cel szczegółowy 6. Pobudzanie potencjału uzdolnionych programistów dla zwiększenia zastosowania rozwiązań cyfrowych w gospodarce i administracji.

Oś priorytetowa IV. Pomoc techniczna - alokacja UE 57 668 000 EUR.

Cel szczegółowy 7. Wsparcie procesu zarządzania i wdrażania programu.

Cel szczegółowy 8 Informacja, promocja i doradztwo.

• **Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG)**

W latach 2009 - 2014 działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego otrzymały wsparcie w wysokości około 60 000 000 euro w ramach europejskiego dziedzictwa kulturowego dzięki Mechanizmowi Norweskiemu oraz Europejskiemu Obszarowi Gospodarczemu przez priorytet dotyczący promowania różnorodności kulturowej i artystycznej. Z udostępnionych przez Punkt Informacyjny Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju nt. funduszy norweskich i EOG wynika, że kolejne środki w ramach tego funduszu będą dostępne na podobnych - do istniejących - zasadach i priorytetach wsparcia.

• **Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020**

Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020 został przyjęty decyzją Komisji Europejskiej C(2015)887 dnia 12 lutego 2015 r. Jest to podstawowy dokument służącym realizacji Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014 - 2020.

Działania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawierają się w celu tematycznym nr 6: Zachowanie i ochrona środowiska oraz promowanie efektywnego gospodarowania zasobami, w Priorytecie inwestycyjnym 6 c: Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego. Jako uzasadnienie wybranego priorytetu wskazano, że zgodnie z celami UE, niezbędne są inwestycje w infrastrukturę, które wpłyną na zwiększenie możliwości zatrudnienia, w perspektywie długookresowej poprzez podniesienie konkurencyjności regionu. Dostrzeżono potencjalne możliwości w obszarze infrastruktury turystycznej i kulturalnej wykorzystującej walory przyrodniczo - krajobrazowe, czyste środowisko, a także bogactwo dziejów oraz spuściznę wielu przenikających się kultur.

Na podstawie Umowy Partnerstwa podano zapis: zwiększenie konkurencyjności gospodarki i efektywności wykorzystania zasobów naturalnych i kulturowych oraz ich zachowanie. Jako podstawę wyboru priorytetu ze Strategii Rozwoju Województwa Lubelskiego zapisano: Dziedzictwo kulturowe oraz przyrodnicze jako ważne czynniki budowania tożsamości mieszkańców województwa, a zarazem zasoby na bazie których pojawiają się nowe modele biznesu - cel strategiczny 4, cel operacyjny 4.3, 4.5. Strategia inwestycyjna Programu zakłada dofinansowanie zadań realizowanych w ramach celów szczegółowych: Zwiększona dostępność zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego regionu i Wzmocnione mechanizmy ochrony różnorodności biologicznej i krajobrazowej w regionie w łącznej kwocie 70 707 126,00 EURO, co stanowi 3,17 % EFRR w ramach osi priorytetowej 7 Ochrona dziedzictwa kulturowego i naturalnego. Wkład krajowy 12 477 729,00 EURO. Oś priorytetowa 7 będzie realizowana m.in. poprzez priorytet: 6 c Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego. Działanie ma na celu zwiększenie dostępności zasobów dziedzictwa kulturowego i naturalnego jednego z ciekawszych kulturowo regionów Polski. Stwierdza się, że bogactwo tradycji i czyste środowisko nie są w pełni wykorzystywane dla tworzenia dochodu i nowych miejsc pracy. Jako przyczynę braku możliwości całkowitego wykorzystania potencjału regionu ustalono niedostateczny stan infrastruktury kultury i turystyki.

• **Ustawa o rewitalizacji z dnia 9 października 2015 r.**

Głównym celem ustawy jest zapewnienie skuteczności i powszechnego charakteru działań rewitalizacyjnych, a także ich kompleksowości i wprowadzenia mechanizmów koordynacji. Ustawa określa programowanie, koordynację i tworzenie warunków do realizacji procesu rewitalizacji przez jej interesariuszy jako fakultatywne zadanie własne gminy. Głównymi adresatami ustawy są organy samorządu terytorialnego oraz mieszkańcy gmin, na terenie których znajdują się obszary zdegradowane i w których prowadzone będą działania rewitalizacyjne.

Obecnie ważnym źródłem finansowania działań rewitalizacji, pokrywającym się z pierwszym okresem obowiązywania ustawy, będą środki europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych (głównie EFS, EFRR oraz dodatkowo środki FS). Umowa Partnerstwa, czyli główny dokument ustanawiający ramy wdrażania środków unijnych w perspektywie budżetowej 2014 - 2020, wskazuje „miasta i dzielnice miast wymagające rewitalizacji” jako jeden z pięciu tzw. obszarów strategicznej interwencji. Zgodnie z dokonanymi szacunkami, na działania rewitalizacyjne w ramach wybranych priorytetów inwestycyjnych przeznaczona zostanie co najmniej równowartość 25 mld zł. Środki te będą głównie dotyczyć regionalnych programów operacyjnych (RPO). Do tej kwoty należy także doliczyć wkład własny beneficjentów.

10. Realizacja i finansowanie przez Powiat Zamojski zadań z zakresu ochrony zabytków

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki, wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego, dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego, prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zdaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd powiatowy powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- 1) opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest Powiat Zamojski;
- 2) kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze Powiatu Zamojskiego.

Powiat Zamojski jest właścicielem (posiada tytuł prawny) 5 obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz 2 zabytków będących własnością skarbu Państwa. Szczegółowy wykaz został przedstawiony w tabeli poniżej (Tabela nr 10). Powiat jako właściciel tych zabytków jest ustawowo zobligowany do opieki nad tymi obiektami, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych władze powiatu powinny dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcać do dłuższych pobytów.

Tabela nr 10. Obiekty wpisane do rejestru zabytków, których Powiat Zamojski jest właścicielem

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT/ ZESPÓŁ OBIEKTÓW
OBIEKTY BĘDĄCE WŁASNOŚCIĄ POWIATU ZAMOJSKIEGO		
1	Krasnobród, gmina Krasnobród	Zespół pałacowo - parkowy, obiekt Samodzielnego Publicznego Sanatorium Rehabilitacyjne im. J. Korczaka: pałac murowany, galeria murowana, wieża ciśień murowana, pozostałości parku. Obecnie siedziba Samodzielnego Publicznego Sanatorium Rehabilitacyjnego dla Dzieci im. J. Korczaka w Krasnobrodzie.
2	Ruskie Piaski, gmina Nielisz	Zespół pałacowo - parkowy: pałac murowany z wieżą i basztą, park. Obecnie siedziba Domu Pomocy Społecznej.
3	Szczebrzeszyn, ul. Zamojska, gmina Szczebrzeszyn	Zespół dawnej Szkoły Wojewódzkiej: budynek główny, murowany, 2 oficyny wschodnie murowane, 2 oficyny zachodnie murowane, dziedziniec, ogród oraz drzewostan. Obecnie siedziba Zespołu Szkół nr 2 im. Zygmunta Klukowskiego w Szczebrzeszynie.
4	Szczebrzeszyn, ul. Zygmunta Klukowskiego, gmina Szczebrzeszyn	Zespół klasztorny franciszkanów: klasztor (obecnie szpital) murowany, mur oporowy, drzewostan. Obecnie siedziba Samodzielnego Publicznego Zespołu Opieki Zdrowotnej w Szczebrzeszynie.
5	Zwierzyniec, ul. Browarna i ul. Kolejowa, gmina Zwierzyniec	Zespół Zarządu Ordynacji Zamojskiej: budynek główny murowany, 4 oficyny murowane, założenie zieleni i układ wodny. Obecnie siedziba Zespołu Szkół Drzewnych i Ochrony Środowiska im. Jana Zamoyskiego w Zwierzyńcu.
OBIEKTY BĘDĄCE WŁASNOŚCIĄ SKARBU PAŃSTWA		
1	Zwierzyniec, gmina Zwierzyniec	Obiekty Browaru

Powiat Zamojski co roku z budżetu udziela dotacji na podstawie przyjętej uchwały nr XXXII/187/2010 Rady Powiatu w Zamościu z dnia 23 czerwca 2010 r. w sprawie określenia zasad i trybu udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. W pierwotnych uchwałach do budżetu powiatu nie ma planowanych środków na ten cel. W trakcie roku środki są zabezpieczane po rozpatrzeniu wpływających wniosków w trybie uchwały Rady Powiatu.

W planie budżetu na 2019 r. przyjęto kwotę 500 tys. zł z przeznaczeniem na remont i wymianę dachu zabytkowego obiektu Zespołu Szkół Drzewnych i Ochrony Środowiska w Zwierzyńcu oraz inne niezbędne prace modernizacyjne.

W ostatnich latach (2015 - 2018) z budżetu Powiatu Zamojskiego udzielono dotacje w kwocie 196 500,00 zł (Tabela nr 11).

Tabela nr 11. Wykaz dotacji udzielonych z budżetu Powiatu Zamojskiego w latach 2015 - 2018

PODMIOT DOTOWANY	KWOTA DOTACJI
2015 r. - 30 000,00 zł	
Klasztor OO. Bernardynów - Radechnica	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Nielisz	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka Św. Katarzyny - Szczebrzeszyn	10 000,00 zł
2016 r. - 20 000,00 zł	
Parafia Rzymsko - Katolicka Św. Katarzyny - Szczebrzeszyn	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Stary Zamość	10 000,00 zł

2017 r. - 51 500,00 zł	
Parafia Rzymsko - Katolicka Św. Katarzyny - Szczepieszyn	8 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Krasnobród - Klasztor	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Mokrelipie	3 500,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Kosobudy - Kościół filialny Szewnia Dolna	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Skierbieszów	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka Św. Mikołaja - Szczepieszyn	10 000,00 zł
2018 r. - 95 000,00 zł	
Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek - Łabunie	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka Św. Katarzyny - Szczepieszyn	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Stary Zamość	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Mokrelipie	5 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Kosobudy - Kościół filialny Szewnia Dolna	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka Św. Mikołaja - Szczepieszyn	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Sitaniec	10 000,00 zł
Parafia Rzymsko - Katolicka - Św. Ducha - Krasnobród	10 000,00 zł
OO. Franciszkanie Zamość	10 000,00 zł
Katedra Zamość	10 000,00 zł

Powiat zamierza kontynuować wsparcie finansowe prac konserwatorskich i remonty zabytków w latach obowiązywania Powiatowego programu opieki nad zabytkami. Zaleca się, aby finansowe wsparcie powiatu w latach 2019 - 2022 przy zadaniach z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego, w miarę możliwości, z każdym kolejnym rokiem systematycznie wzrastało do pewnego, stałego poziomu finansowania (np. procentowego udziału w corocznie uchwalanym budżecie). Pozwoli to potencjalnym beneficjentom na zaplanowanie inwestycji w perspektywie kilkuletniej (np. gdy w ciągu jednego roku nie jest możliwe zakończenie prac).

PODSUMOWANIE

Powiatowy program opieki nad zabytkami Powiatu Zamojskiego na lata 2019 - 2022 wytycza kierunki polityki władz samorządowych w tak ważnych kwestiach jak ochrona i promocja lokalnych cech kulturowych.

Ważnym elementem POnZ jest rozwój i promocja walorów turystycznych powiatu, z wykorzystaniem w tym celu obiektów zabytkowych, bogactwa przyrody oraz regionalnej tradycji.

POnZ akcentuje rolę powiatu w zachowaniu unikatowych cech obiektów zabytkowych oraz lokalnej specyfiki budowlanej poprzez uwzględnianie w planach zagospodarowania przestrzennego zagadnień związanych z ochroną zabytków.

POnZ podkreśla rolę całej społeczności lokalnej - właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, organizacji pozarządowych, jednostek organizacyjnych powiatu, władz samorządowych oraz wszystkich mieszkańców w zachowaniu miejscowego dziedzictwa kulturowego.

11. Bibliografia

1. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.;
2. Ustawa o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw z dnia 22 czerwca 2017 r.;
3. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r.;
4. Ustawa Prawo budowlane z dnia 7 lipca 1994 r.;
5. Ustawa Prawo ochrony środowiska z dnia 27 kwietnia 2001 r.;
6. Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r.;
7. Ustawa o gospodarce nieruchomościami z dnia 21 sierpnia 1997 r.;
8. Ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej z dnia 25 października 1991 r.;
9. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu;
10. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach;
11. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach;
12. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach;
13. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem;
14. Materiały udostępnione przez Starostwo Powiatowe w Zamościu;
15. Materiały konserwatorskie udostępnione przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie, Delegatura w Zamościu;
16. Katalog Zabytków Renesansu Lubelskiego (istniejących) Tom I - III. wyk. Zespół Dokumentacji Historycznej „Mansarda”, Opracowanie: Jadwiga Czerepińska, Lublin 2006;
17. Strony Internetowe poszczególnych gminy powiatu;
18. www.bpp.lublin.pl/index.html;
19. www.lubuskie.pl;
20. www.powiatzamojski.pl;
21. www.eog.gov.pl/Strony/start.aspx;
22. www.funduszeuropejskie.gov.pl;
23. www.diecezja.zamojskolubaczowska.pl;
24. www.rpo.wzp.pl;
25. www.nid.pl;
26. www.nimoz.pl;
27. www.stat.gov.pl/gus;
28. www.isap.sejm.gov.pl.

12. Spis tabel

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome architektury i budownictwa wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego;

- 2.** Tabela nr 2. Cmentarze wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego;
- 3.** Tabela nr 3. Parki wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego;
- 4.** Tabela nr 4. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków na terenie Powiatu Zamojskiego;
- 5.** Tabela nr 5. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków ruchomych na terenie Powiatu Zamojskiego;
- 6.** Tabela nr 6. Stan opracowanych gminnych ewidencji zabytków oraz Gminnych program opieki nad zabytkami na terenie Powiatu Zamojskiego;
- 7.** Tabela nr 7. Analiza SWOT;
- 8.** Tabela nr 8. Kierunki i zadania w ramach Priorytetu nr I;
- 9.** Tabela nr 9. Kierunki i zadania w ramach Priorytetu nr II;
- 10.** Tabela nr 10. Obiekty wpisane do rejestru zabytków, których Powiat Zamojski jest właścicielem;
- 11.** Tabela nr 11. Wykaz dotacji udzielonych z budżetu Powiatu Zamojskiego w latach 2015 - 2018.